



# Forord

Tilgang til litteratur for alle er en demokratisk rettighet som ikke er enkel å innfri. Det er et økonomisk spørsmål som må løses, men i like stor grad et spørsmål om kunnskap både om årsaker til lesevaner, og om hvordan en kan tilrettelegge bøker for ulike lesere.

Det finnes en del publikasjoner når det gjelder tilrettelagt litteratur, det meste på svensk. Det som finnes på norsk, er i alt vesentlig knyttet til læremidler. Derfor har vi i Leser søker bok funnet det hensiktsmessig å lage dette heftet som en støtte til dem som arbeider med tilrettelagt skjønnlitteratur og faglitteratur. Det er forholdsvis lite forskning å støtte seg til, mye bygger på erfaringer.

Hensikten er ikke å lage noen oppskrift – den finnes ikke, men vi kan gi noen retningslinjer som gjelder både skjønnlitteratur og faglitteratur. Det er mange veier som fører til leselyst og leseglede. Også de som ”leser i motvind”, leser best bøker som interesserer, motiverer og bygger opp om deres egne erfaringer. Det vil si at det er behov for alle typer litteratur, i ulike genre og om alle slags emner. Det er mangfold, ikke ensretting, som kan gi bok til alle.

Heftet er først og fremst rettet mot forfattere, illustratører og forleggere. Vi har ikke delt opp stoffet etter de ulike aktørene siden bøkene er resultat av et tett samarbeid mellom dem.

En takk til Nina Askvig og Anne Marit Godal for grundig gjennomgang av manuskriptet.

Sissel Hofgaard Swensen

# Innhold

Innledning	3
Hva er tilrettelagt litteratur?	6
Bøker med enkel tekst	9
Personer med dysleksi	
Språklige minoriteter	
Uvante lesere	
Personer med autisme	
Bøker med enkelt innhold	19
Omarbeiding av tekst	24
Bøker med lyd	30
Bøker med punktskrift	33
Bøker med storskrift	34
Bøker med tegnspråk og tegnspråkillustrasjoner	36
Bøker med BLISS og piktogrammer	39
Bilder	44
Bøker uten tekst	48
Om tegneserier (av Knut Westad og Mari Tangen)	49
Bøker laget av stoff	59
Følebilder og følebøker (av Nina Askvig)	61
Følebilder – den store utfordringen for forleggere	68
Utforming av bøkene	70
Skrifttyper	
Størrelse	
Rom	
Papir	
Layout	
Farge/bakgrunn	
Merking	
Bøker på skjerm	
Kan vi lage bøker for flere grupper?	79
Etterord	82
Litteraturliste	85

# Innledning

Undersøkelser viser at ca 30 % av Norges befolkning har vansker med å få med seg innholdet i en vanlig tekst. Det vil si at de har en leseferdighet som av internasjonale eksperter er definert som utilstrekkelig i forhold til lesekravene i dagens arbeids- og hverdagsliv (SIALS 2000 og ALL 2005).

Til sammenligning regner en i Sverige med at det finnes minst 500 000 svensker som har store lese- og skrivevansker, og 2 millioner svensker klarer ikke å lese teksten i en avis (Ahlén, 2005). Årsakene kan være flere: funksjonshemminger, dysleksi som en ikke har fått hjelp med, dårlige språkkunnskaper, sosiale forhold eller rett og slett lite lesetrening.

Omfanget er større enn antatt, men dette er ikke ny viten. I 70- og 80-årene grep man for alvor fatt i alles rett til tilgjengelige bøker. I tilknytning til et nordisk bokprosjekt, *De trenger flere bøker*, skriver Arne Østli:

”Demokratibegrepet er tradisjonelt knyttet til det politiske området. Etter hvert har imidlertid moderne velferdsstater som de nordiske – lagt vekt på å videreføre demokratiske ideer og prinsipper til andre sektorer i samfunnet.”

(Lidén/Hofgaard Swensen 1988)

Dette var under FNs tiår for funksjonshemmede (1983-1992). Erfaringene derfra lå til grunn for utformingen av FNs *Standardregler for like muligheter for mennesker med funksjonshemming* (1993, norsk 1995). Regel 10 handler om kultur:

”Statene bør sikre at funksjonshemmede får mulighet til å bruke sine kreative, kunstneriske og intellektuelle evner, ikke bare for sin egen skyld, men også til berikelse av samfunnet for øvrig.” (s.10)

Funksjonshemmedes rettigheter var også **ett** av flere utgangspunkt da Leser søker bok startet sitt arbeid for tilrettelagt litteratur i januar 2003. Leser søker bok sørget blant annet for politisk forankring i Stortingsmelding nr. 40 (2002-2003) *Nedbygging av funksjonshemmende barrierer*, og i den påfølgende tiltaksplanen med samme navn.

Men vel så viktig er det å heve blikket ut over de som har påviste funksjonshemminger. Store deler av befolkningen har dårlig leseevne, uten at man dermed kan definere dem som funksjonshemmede. Disse høye tallene fordrer innsats, både ut fra et kulturdemokratisk og kunnskapspolitisk synspunkt. Derfor har Leser søker bok også arbeidet for forankring i kulturpolitikken og i utdanningspolitikken.

I Stortingsmelding nr. 48 (2002-2003) *Kulturpolitikk fram mot 2014* ble tilrettelagt litteratur for første gang satt på norsk politisk dagsorden. Kapitlet om tilrettelagt litteratur tok til orde for at det må “leggjast til rette for utvikling, produksjon og formidling av tilrettelagd litteratur for alle former for lesehemmingar” (s.206).

Leser søker bok er med andre ord bredt politisk forankret, og har en stor og sammensatt målgruppe. Målet er at **alle** skal ha tilgang til litteratur. For å få til dette, arbeider vi på fire felt:

## Utvikling av manus

Vi arbeider for at det blir utviklet gode manus som er tilrettelagt på ulike måter. Vi initerer prosjekter og gir økonomisk støtte og faglig hjelp til forfattere og illustratører.

## Bokutgivelser

Vi sørger for at bøkene blir gitt ut. Vi gir økonomisk støtte og faglig råd til forlag som vil gi ut tilrettelagt litteratur.

## Informasjon og tilgjengelighet

Vi informerer om utvalget av bøker, blant annet gjennom katalogen Bok til alle og nettstedet Boksok.no, og vi arbeider for at bøkene skal være synlige i markedet og lette å få tak i.

## Bibliotek og leseombud

Vi gir folkebibliotekene opplæring og økonomisk støtte så de kan formidle bøker til alle. Vi hjelper dem med å knytte til seg nettverk av leseombud som leser høyt for dem som ikke kan lese selv.



# Hva er tilrettelagt litteratur?

God tilrettelagt litteratur kjennetegnes ved tre vesentlige punkter:

1. En velfungerende tilrettelegging på leserens premisser med utgangspunkt i målgruppens språklige, intellektuelle, kulturelle, sansemessige og fysiske forutsetninger.
2. En litterær og kunstnerisk høy kvalitet.
3. Et inkluderende siktemål ut over å nå den primære målgruppen ved å gjøre produktet interessant for flest mulig.

Nina A. Reidarson utdyper punkt to. Hun sier en litterær og kunstnerisk høy kvalitet skal hindre at vi får B-litteratur for funksjonshemmede. "... og jeg kunne være fristet til å tilføye: som gir både produkt og funksjonshemming prestisje." (Reidarson 1999 og rapporten *Leser søker bok* 2002)

I de fleste land hvor de gir ut bøker for personer med lesevansker, brukes betegnelsen "lettlest". Et internasjonalt nettverk hvor også *Leser søker bok* er medlem, kalles for eksempel Easy-to-read Network. I Norge har vi valgt betegnelsen "tilrettelagt" av ulike årsaker:

Norske forlag bruker begrepet "lettlest" for å betegne bøker som er enklere å lese enn det som er vanlig for målgruppen. Mange bruker det også om barnebøker for nye lesere, og til dels om lett fordøyelig trivial-litteratur. Bøker tilrettelagt for utviklingshemmede er også blitt kalt "lettteste". "Lettlest" er med andre ord et temmelig **upresist** begrep. Begrepet "lettlest" er heller ikke dekkende for alle måter vi kan gjøre bøker tilgjengelige på.

Mer polemisk kan en si at en letlest bok ikke er letlest for alle. Den skal for så vidt heller ikke være letlest for den det er skrevet for. Den skal bare være **tilgjengelig**.

Tilrettelagt litteratur er ikke noe prinsipielt nytt. Så lenge det har vært bøker, har de vært myntet på ulike målgrupper. Det vi prøver å gjøre nå, er rett og slett å innføre flere nivåer og typer tilgjengelighet i litteraturen. I bunn og grunn er det et spørsmål om utvikling og mangfold og en tilpasning til behovene i vår tid.

Litteraturen har hele tiden utviklet seg fra det ekskluderende til det inkluderende. Fra å henvende seg til en lærd elite, har den forandret form for å nå fram til flere lesere. Når Leser søker bok snakker om tilrettelagt litteratur, handler det om å inkludere mange flere – å gi alle som har mulighet til det, adgang til litteraturens verden.

Samtidig blir litteraturen mer mangfoldig: Nye sjangre tas inn i varmen. Det er ikke så veldig lenge siden en begynte å respektere barnelitteraturen som en egen, høyverdig sjanger. Det er betegnende at ingen barnebokforfatter ennå har fått Nobelprisen i litteratur. Nye former vokser fram. Brageprisen 2005 hadde en egen pris for tegneserier. Foreløpig har bildebøker for voksne vanskelig for å finne forleggere og hylleplass, men også dette er bare et tidsspørsmål.

Tilgjengelighet er moderne. Men det er også nødvendig. Vi lever i et samfunn der kommunikasjonen antar flere former. Mengden av budskap øker og gjør det stadig viktigere å kommunisere presist for å nå fram. Et godt brukergrensesnitt gjør bøker lettere tilgjengelig for alle. Når vi klarer å tilrettelegge for svake lesere, kan vi også nå mange som ikke ville tatt seg tid til å lese en mindre tilgjengelig tekst.



Det er med andre ord ikke spørsmål om absolutte skiller: tilrettelagte bøker på den ene siden og vanlig litteratur på den andre. Mange ”vanlige” bøker er tilgjengelige også for en svak leser, og en tilrettelagt bok kan appellere til langt flere enn dem den ble tilrettelagt for. Likevel går det an å si mye om hvordan en bok skal være best mulig tilrettelagt for ulike kategorier av lesere.

Bøker kan være tilrettelagt på mange måter. Leser søker bok har valgt å bruke følgende hovedkategorier:

**enkel tekst**

**enkelt innhold**

**lyd**

**punktskrift**

**storskrift**

**tegnspråk og tegnspråkillustrasjoner**

**Bliss og pictogram**

**bilder**

**følebilder**

Hver av tilretteleggingsformene ekskluderer ikke de andre, men er supplerende.

De følgende kapitlene handler om hvordan man kan tilrettelegge på disse ulike måtene. Til slutt ser vi på selve utformingen. Her er det råd for hvordan man i produksjonen kan gjøre en hver type bok mer tilgjengelig for flere. Dette er nyttig kunnskap for alle som arbeider med utforming av bøker, tilrettelagte eller ei.

# Bøker med enkel tekst

**Bøker med enkel tekst** er tilrettelagt for mennesker som synes det er tungt å lese vanlig tekst, men som ikke har kognitive problemer. Det kan for eksempel være lesevante, språklige minoriteter, personer med dysleksi, AD/HD (attention deficit/hyperactivity disorder) eller en rekke andre ting som gjør at for eksempel konsentrasjonen glipper.

Lesing er en funksjon av **Avkoding x Motivasjon x Forståelse**. Lesing forutsetter både at vi kan avkode bokstavene og ordene, mestrer selve leseprosessen, at vi er motivert, og at vi kan få med oss det vi leser. Lesevansker kan henge sammen med en eller flere av disse tre variablene.

Ofte faller ”enkel tekst” sammen med det forlagene kaller ”lettlest”. Lettlest som tilretteleggingsform har eksistert siden 50-årene. Det Norske Samlaget startet så tidlig som i 1973 med den lettleste Sirius-serien. Nå har de fleste større forlag lettlestserier for barn. De vurderer selv bøkene som lettleste og markerer dette i bokomtalen og gjerne med logoer. En del studenter på journalistikk, bibliotek- og mediefag og institutt for spesialpedagogikk har gått igjennom bøkene, og vurderer slett ikke alle som lettleste. Om en del kan en si at de ikke er tilrettelagte, bare tilpasset alderstrinnet. Når vi anbefaler bøker, for eksempel i *boksok.no*, plukker vi ut de bøkene fra lettlestseriene som vi anser best fyller kravene til enkel tekst. Noen ganger tar vi med bøker som ikke helt fyller kravene, fordi vi mener emnet er særlig interessant eller teksten spesielt spennende og motiverende.

Ingolv Austad (1994) fra Senter for leseforskning i Stavanger bringer inn tre begreper i forbindelse med lettlestbøker i sin artikkel *Lettlestbøker og lesbarhet*:

- **leselighet** - om tekst som er visuelt lett tilgjengelig
- **lesverdighet** - om tekst som vekker interesse og motivasjon
- **lesbarhet** - som har med språklige forhold i teksten å gjøre

## Leselighet

### Typografisk tilgjengelighet

For å hjelpe på avkodning/leselighet må selve teksten være tilgjengelig. Bøker med enkel tekst har forholdsvis store typer, god linjeavstand, ikke for lange linjer, flere illustrasjoner og en luftig og leservennlig layout. En svak leser må ofte konsentrere seg slik om hvert ord at han mister oversikten over hvor han er i teksten. Ved en rett høyremarg har du få holdepunkter. Derfor anbefaler vi en taggete høyremarg. Innrykk i venstremargen vil også hjelpe. (Se også kapittelet *Utforming av bøkene* s.70)

### Linjedeling

Linjedeling er et omstridt tema. Skal vi dele midt i et setningsledd, eller skal vi fullføre et setningsledd før vi går over til ny linje? Det er ikke noe entydig svar, men det er grunn til å tro at det første alternativet, midt i et setningsledd, kan være bra for eksempel for dyslektikere. De "dras" videre. For andre grupper, for eksempel minoritetsspråklige, kan det være en hjelp for forståelsen når setningsleddet ikke brytes midt i en linje. Uansett hvem vi skriver for må vi passe på at vi ikke deler setningsleddene slik at det gjør teksten vanskeligere å forstå.

Å la setninger fortsette på neste side eller, enda verre, neste oppslag, er unødvendig kompliserende for alle uvante eller svake lesere. Når teksten skal settes, er dette en av de viktigste tingene å få til. (Se også kapittelet *Utforming av bøkene* s. 70)

## **Avsnitt**

Hyppige avsnitt gjør teksten innbydende, men avsnittene bør ikke bli for regelmessige. Da kan leseren få assosiasjoner til dikt og salmevers – eller verre: Bøker som ser så ”lette” ut at leserne ikke liker å bli sett med dem.

## **Lesverdighet**

De som trenger enkel tekst, trenger ikke enkelt innhold med mindre de skulle ha andre problemer. Men det er gunstig at bøkene ikke er så tykke at de tar motet fra en som leser langsomt.

Motivasjon er like viktig som evnen til å avkode. Derfor må teksten engasjere. Den bør være velskrevet. En som leser dårlig, blir ikke inspirert av en likegyldig tekst. Harry Potter-serien har vist hva barn kan mestre når de finner en bok som ”treffer”.

Det er ikke alle som kan bli gode lesere, men de fleste kan bli bedre. Logopedier har de utroligste historier om hvilke bøker som har vært skjellsettende i undervisningen av mennesker med dysleksi. Det gjelder å treffe behov eller interesser for å få opp motivasjonen.

## **Lesbarhet**

### **Setninger**

I bøker med enkel tekst bør språket være gjennomarbeidet og gjennomtenkt. Lange og kronglete setninger og unødvendig bruk av vanskelige ord skal ikke stå mellom boken og leseren.

Vanskelige grammatiske konstruksjoner er ikke direkte leservennlige. En bør unngå mange bisetninger, særlig de innskutte, men en kan gå for langt med en slik forenkling. Språket kan få lite spenst.

Korte setninger er bra, men det er ikke alle som behersker kunsten å bruke dem. Det kan lett bli ”subjekt, predikat og objekt...” eller en overvekt av ufullstendige setninger. Et levende og variert språk er like viktig her som ellers.

### Lange ord

Ord med opphopning av konsonanter er en bøyg for mange: skjul, skjørt, skrekk, sprengstoff, skriftspråk, skjønnskrift, bomullsskjorte...

En bør også prøve å unngå mange lange ord. Noen mener en helst skal holde seg til ord på syv bokstaver eller mindre. Nå er det mange med dysleksi som ikke har så store vanskeligheter med lange ord. For dem er det småordene og forveksling av d-b-p... som er det største problemet.

Når det gjelder de lange ordene kan en ty til bindestrek – den omstridte bindestreken! I perioder har vi hatt tilrettelagte bøker med den ene bindestreken etter den andre som har ropt ut at her er det en spesiell bok. Det hjelper ikke om det er en støtte i lesingen hvis ungdommene ikke vil ta i boken. Det er også omdiskutert i hvilken grad de er en hjelp.

Hvis vi skal ha bindestrek i ordene ovenfor, kan det brukes i ord som skjønn-skrift og skrift-språk hvor vi får opphopning av konsonanter. Bomullsskjorte bør omskrives til skjorte av bomull, siden en ikke bør dele et ord etter en fuge-s. Det er ikke alltid så mye som skal til. Slike enkle omskrivninger kan gjøre mye med en tekst. Bindestreker er en skjønnssak – men gjør bevisste valg. Vi anbefaler ikke **bomulls skjorte!**

Det er en annen metode som gjør det lettere å lese lange ord: Hvis du gjentar et langt ord litt senere i samme tekst, kan leseren se om hun eller han foretok en kvalifisert gjetning første gang. Var det riktig, er ordet på vei til å bli et ordbilde. Gjentakelsen kan gjøres ved at en forklarer ordet, men unngå å for dumme leseren!.

### **Korte ord**

Korte ord er ikke så enkle som vi tror for flere av dem som har dysleksi. Som nevnt har de problemer med å skille mellom en del bokstaver. Mange løser dette ved å sløyfe mange av de små ordene. Her er vi ute på farlige veier. Tekstbindingen, det som gjør at vi forstår at vi leser en sammenhengende tekst, kan forsvinne – og ofte forsvinner spensten i språket samtidig. Det er trening som gjelder, og heldigvis blir skolen stadig flinkere, blant annet med ulike treningsprogram. Amnge korte ord er vanskelige av andre årsaker. Skjørt, skrall, terskel og andre korte ord med mange konsonanter kan være strevsomme for mange.

### **Tegnsetting**

Den som skriver for svake lesere bør også være oppmerksom på at de konsentrerer seg slik med å lese ordene, at de ofte ikke legger merke til spørsmålstegn, utropstegn og anførselstegn... Ikke la slike tegn være alt for meningsbærende.

## **Personer med dysleksi**

Tallene varierer, men man tar ikke forhardt i om man regner med at ca 5 % av har dysleksi. Dyslektikere sliter først og fremst med avkodningen. Under er det listet opp en rad med vanskeligheter som kan følge med dysleksien. Men når du ser på denne listen, husk at mange av dem tross alt lærer å lese, og *alle har ikke på noen måte alle problemene!* De kan:

- ha problemer med dobbeltkonsonanter.
- kaste om på bokstavene og overse noen.

- forveksle rekkefølgen på tall.
  - forveksle b-d, b-p, t-d, k-g, u-o... enten ser de ikke, eller så hører de ikke forskjellen.
  - utelate endelser og små korte ord, både når de leser og skriver.
  - ha håndskrift som er vanskelig å lese.
  - ha problemer med å høre forskjell på lang og kort vokal.
  - uttale en del ord feil.
  - snakke utydelig.
  - vise motvilje mot å lese høyt.
  - som regel ikke lese fort.
  - ha vanskeligheter med å følge en linje med tekst eller å komme inn på riktig rad.
  - synes bokstavene rører seg på papiret, eller at de er utydelige og går i hverandre.
  - ha problemer med å forstå hva de leser selv, men ikke om de får samme tekst lest opp for seg.
  - fort bli trette og få vondt i hode eller øyne når de leser.
  - ha problemer med å huske rekkefølger som alfabetet og ukedagene.
  - ta feil av høyre og venstre.
  - ha problemer med å forstå en enkel skreven beskjed og komme med et raskt svar.
  - ha vanskeligheter med å huske navn.
- (Ahlén, 1998 – min oversettelse)

En grusom liste! – til orientering. En forfatter behøver ikke tenke på alt dette, men det viser hva en dyslektiker *kan* ha å slite med. Forvekslingen av b-d-p kan en ha i bakhodet. En bør også tenke på om alle småord og endelser er nødvendige, siden disse gjør det ekstra vanskelig for noen lesere. Men dette er en balansegang. Sløyfer du for mange småord, blir tekstbindingen som nevnt dårlig, det kan bli vanskelig å få med sammenhengen. Det er en feil mange forfattere av tilrettelagt litteratur gjør.

## Uvante lesere

En uvant leser har ikke nødvendigvis noen spesielle vanskeligheter, han har bare aldri lest nok til å få opp lesehastigheten og synes derfor lesing er tungt og preget av ulyst. Av de tre funksjonene knyttet til lesing, er motivasjonsfaktoren den aller viktigste. Vi må finne et interesseområde. Vi må også vurdere form eller sjanger. Tegneserier, noveller, historier, kortromaner og bildebøker for voksne virker ikke så uoverkommelige å lese som en hel roman.

Mennesker som har AD/HD vil ofte være uvante lesere.

AD/HD er egentlig tre diagnoser:

AD(D): Attention Deficit (disorder) – betydelige vansker med oppmerksomhet.

HD: Hyperactivity Disorder – betydelige vansker med hyperaktivitet og impulsivitet.

ADHD: Betydelige og vedvarende vansker både med oppmerksomhet, impulsivitet og hyperaktivitet.”

(Kilde: *ADHD-foreningen informerer*)

De har store problemer med å være oppmerksomme over tid, så valg av sjanger og betydningen av motivasjon er viktig. Det har vært en tendens til å koble AD/HD med dysleksi, til dels bygget på undersøkelser i fengslene. Nyere forskning viser at det er større sammenheng mellom AD/HD og dårlig leseforståelse enn AD/HD og dysleksi, noe som kan skyldes at det er språkforståelsen som er svak, ikke selve avkodingsferdigheten.

## Språklige minoriteter

Torill Storvestre er cand. Philol. og norsklærer for etniske minoriteter. I sin rapport til Leser søker bok (Storvestre 2006) skriver hun bl.a.:



”Gruppen minoritetsspråklige er ei svært uensarta gruppe! Dette er den aller viktigste faktoren å huske når man skal definere behov og vurdere litteratur for målgruppen. Per definisjon dreier det seg jo om *alle* som prøver å lære norsk her i landet. Men noen har norsk som sitt andrespråk, andre kan flere språk i tillegg til morsmålet før de begynner å lære norsk. Noen er knapt alfabetisert på morsmålet sitt, andre er akademikere som lærer seg norsk på noen få måneder og har gode studieteknikker og masse erfaring.”

I tillegg til at elevgruppen har forskjellig språk- og utdanningsbakgrunn, har den en svært variert kulturell bakgrunn. Dette stiller krav til innhold og kontekst. Da blir spørsmålet: Hvor interessant og relevant er teksten? Tematekster må gi nyttig informasjon uten å være moraliserende og belærende. Litterære tekster bør ha en relativt allmenngyldig kontekst, selv om det selvsagt er interessant å lese om norsk kultur og ”setting”.”

”Hva er lettlest?” spør Storvestre og presenterer deler av en oversikt laget av Pia Hvistendal ved Universitetet i Oslo:

- |            |  |
|------------|--|
| Lett:      | <ul style="list-style-type: none"><li>• Gjenkjennelig kontekst</li><li>• Tydelige sjangerkjennetegn</li><li>• Fortellende tekst</li><li>• Mye direkte tale</li><li>• Konkret språk</li><li>• Gjentakelser</li></ul>                          |
| Vanskelig: | <ul style="list-style-type: none"><li>• Umarkert kontekst</li><li>• Underforstått kunnskap</li><li>• Resonnerende og argumenterende</li><li>• Abstrakt språk</li><li>• Metaforisk språk</li><li>• Mange allusjoner</li><li>• Ironi</li></ul> |

Storvestre mener videre at det er det bra om forfattere som skriver for etniske minoriteter har kunnskaper om pensum og progresjon på norskkursene. Særlig er det viktig at de kjenner vokabularet. Ingen bok er lettlest om den er fylt av ukjente ord. Det er også viktig med gode illustrasjoner som støtter opp under teksten. Et annet poeng er at bøkene ikke må være barnslige, det kan virke nedlatende og sårende. De fleste bøker som er lettteste språklig sett, er nettopp det – barnebøker.

Bøker blir ofte tekstmodeller for brukerne. Derfor bør de ha enkel setningsstruktur og korrekt grammatikk. En bør begrense bruk av ufullstendige setninger, og det er heller ikke god norsk å la flere setninger på rad begynne med samme setningsledd (for eksempel personlige pronomener).

Med tanke på den store forskjellen i språk- og leseferdigheter blant språklige minoriteter, kan Liv Riktor Lykkenborgs bøker med enkelt innhold være formmessige modeller. De har enkle tekster, fordypningstekster og muligheter for bildelesing. Elektroniske bøker gir også store muligheter for differensiering. (Se for øvrig kapittelet *Kan vi lage bøker for flere grupper?* s.79.)

## Personer med autisme

Autister kan være vanskelige å "passe inn" i en tilretteleggingsform. Det kan dreie seg om alt fra dypt utviklingshemmede til intellektuelt høytstående personer. Mange av dem har helt spesielle karakteristika. Det er godt beskrevet i tre bøker støttet av Leser søker bok: *Martes bok*, *Slik kan det være (for barn)* og *Høytfungerende autisme og Asperger syndrom (for voksne)*. Noen kan lese helt vanlige bøker så sant det ikke er noe ved innholdet som kan gi psykisk ubalanse, noen trenger bøker med **enkel tekst** og noen vil trenge bøker med **enkelt innhold**.

## Les mer

Ahlén, Birgitta: Hoppa in i böckernas värld!  
Lund: BTJ Förlag, 1998. ISBN 91 7018 412 7

Austad, Ingolv: Lettlestbøker og lesbarhet  
– bøker som er lette å avkode og lette å forstå.  
Oslo: Norskklærereren, 5/1994.

Mohlin, Mie og Magne Medhus: Martes bok.  
Oslo: Omnipax, 2005. ISBN 82 530 2845 8

Mohlin, Mie og Magne Medhus: Slik kan det være  
– å ha høytfungerende autisme og Aspberger syndrom.  
Oslo: Omnipax, 2005. ISBN 82 530 2846 6

Mohlin, Mie og Magne Medhus: Høytfungerende autisme og  
Asperger syndrom – en innføring for voksne.  
Oslo: Omnipax, 2005. ISBN 82 530 2847 4

Reidarson, Nina Askvig: Tilgjengelighet og lettlesthet.  
Oslo: Spesialpedagogikk, 10/1993.

Storvestre, Torill: Lettlest for fremmedspråklige.  
Oslo: Rapport til Leser søker bok, 2006.

# Bøker med enkelt innhold

Denne tilretteleggingsformen retter seg mot personer med kognitive vansker, det vil si personer med utviklingshemming, demens og til dels noen med afasi. Vi kan si det så sterkt som at disse er de vanskeligste å skrive for. I Leser søker bok kaller vi denne bokgruppen **bøker med enkelt innhold**.

Her dreier det seg om mange personer som aldri kan klare å lese selv. Vi opererer bøker på flere nivå: De som er særskilt lette å lese, og de som er tilrettelagt, men oftest trenger formidling. Det er med andre ord mange grader av tilrettelegging.

Leseombud som formidler bøker til mennesker med utviklingshemming, demens eller afasi, har en tosidig oppgave. Gjennom formidling må de gi dem tilgang på opplevelser, samtidig må de nøre opp under lysten til å mestre det å lese selv.

Mange personer med afasi preges av å ha mistet mye språk. Selv om det de sier ofte ikke gir mening, kan de forstå mye. For dem er ofte de viktigste bøkene de som har enkle illustrasjoner som kan hjelpe dem til å bygge opp språket igjen. Siden de kan ha problemer med å lese selv, blir høytlesing viktig.

Når det gjelder det enkle innholdet, er det en del ting som er utilgjengelig for personer med kognitive vansker:

- billedlige uttrykk/metaforer
- fjerne himmelstrøk
- mange personer
- handling med flere sidespor
- hopp i tid / ukronologisk framstilling
- store tall
- uvanlige ord
- forkortelser

Personer med utviklingshemming har ikke alltid så mange erfaringer som folk flest, og personer med demens har glemt mye, derfor har de færre ord og begreper. Dette gjør at en forfatter kan føle en sterk begrensning når det gjelder hva han skal skrive om. Det behøver ikke være riktig. Spennet er stort. I det store og hele har personer med utviklingshemming særinteresser og hobbyer som alle andre. Lærere opplever ofte at de undervurderer deres kunnskaper og forforståelse og betydningen av motivasjon. Når det gjelder personer med demens, kan en "treffe" på flere områder om en bare går tilbake i tid.

I denne sammenhengen passer det å sitere én av veteranene innenfor arbeidet med dypt utviklingshemmede, den svenske psykologen Ingrid Liljeroth: "Alla – oavsett grad av förståndshandikapp, kan UPPLEVA. Får man sedan tillräckligt många upplevelser, kan man til slut UPPFATTA det man upplever. Så småningom kan man också UTTRYCKA det man upplevt och uppfattat." ("De tre U-er" fra en konferanse i Århus i 1973.)

Bøker med **enkelt innhold** må også ha **enkel tekst** (se s. 9). I tillegg til de generelle prinsippene for enkel tekst, er det flere språklige ting en må tenke på når det gjelder disse gruppene:

Lange ord kan være vanskelige for den som har kognitive vansker. Liv Riktor Lykkenborg, den i Norge som har mest erfaring med å skrive for denne gruppen, har et grep med lange og vanskelige ord i boka *Blir det sol?*

"Resten av dagen øver Pål og Ida:

Me-me-me  
mete-oro-log

In-in-sti  
tutt-tutt-tutt.

Mete-oro-logisk  
in-sti-tutt.”

Hennes bøker for utviklingshemmede er blitt en mal for en del andre forfattere, i inn- og utland. Hun arbeider med ulike nivåer. I flere av bøkene sine har hun en korttekst, gjerne bildeteksten, og en lengre tekst. Kapitteloverskriftene kan også benyttes som enkel tekst. I tillegg har hun ofte tilhørende lydbok lest inn i to tempi, meget langsomt og med normal hastighet. I noen av bøkene, spesielt *Svein rømmer*, forteller bildene handlingen i detalj.

Ellers er det et godt råd som både Centrum för lättläst i Sverige og vi i Leser søker bok har på våre plakater, der en forenkler slik at: ”bare de enkle ordene står igjen”.

Overdreven benyttelse av et  
avansert vokabular og inflokte  
setningsstrukturer  
resulterer **bare** i at den kog-  
NITIVE KAPASITETEN REDUSERES og  
de enkle OG UKOMPLISERTE  
ordene er, når de anvendes i en  
adekvat kontekst, DE ENESTE som egentlig står igjen  
+ hjemens lagringsrom.

Når en skriver for andre grupper, bør en holde seg så noenlunde til gjengs grammatikk. Når det gjelder bøker med enkelt innhold, kan det ofte være ønskelig å sløyfe

genitiv

passiv- og partisippformer

upersonlige pronomen

Det gir en mer konkret tekst.

Når det gjelder deling av setninger, trenger de fleste med kognitive vansker å lese hele setningsleddet, uten at det deles, for å få med seg meningen.

Å skrive god litteratur som personer med kognitive vansker kan lese selv, er vanskelig. Forfatteren må "file og file" på språket. Men det er viktig at de får slike bøker. Vi må ikke glemme gleden ved å kunne lese selv!

Den finske forfatteren Birgitta Boucht skriver slik om bøker med enkelt innhold:

"LL-formen är en speciell skönlitterär genre. Texten är uppdelad på korta radar utan att vara dikt. Den använder inga svåra ord utan att förklara dem. Den är konkret. Den är kronologisk. Den är renspolad som en sten vid en strand. Den har skjölts av många vågor innan den gått i tryck. Det betyder att den som skrivit texten har bearbetat, förkortat, slipat, putsat, rensat bort allt unödig, allt slarvigt och allt obegripeligt.

MEN – kvar (*igjen*) finns äventyret, språkskimret, det utsagda, det som skymtar fram mellan raderna. Kvar finns sorgen och glädjen, kärleken, vänskapet, allt det som "vanliga" skönlitterära böcker handlar om."

("Vad är LL?" på LL-Centrets hjemmesider  
<http://www.papunet/ll-center/38.0.html>)

## Les mer

Guidelines for Easy-to-Read Materials.

Samlet og utgitt av Bror I. Tronbacke

The Hague, the Netherlands: IFLA publication, 1999.

ISBN 90 70916 6 49 (bestilles fra [publications@ifla.org](mailto:publications@ifla.org))

Hedin, Benkt-Erik: Det enkla och det svåra.

Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1989. ISBN 91 7662 457 9

Lidén, Manne: Textens utformning, anpassning och typografi.

- i Sissel Hofgaard Swensen og Manne Lidén (red): De trenger flere bøker. Oslo: Gyldendal, 1988. ISBN 82 05 17150 5

Læremiddelutvikling i en skole for alle.

Härnösand og Oslo: Statens institut för handikappfrågor i skolan (SIH), Sverige og Utdanningsdirektoratet, Norge, 2001.

ISBN 824860876 0

<http://www2.skolenettet.no/imaker?id=47481>



# Omarbeiding av tekst

“Forenklet lesestoff i form av forkortede versjoner av originale tekster eksisterte allerede i antikken, mens systematiske forenklinger i form av leksikalske og grammatiske forenklinger for undervisningsformål hører det 20. århundre til.” (Simensen 1986)

Det trengs mange slags forenklinger hvis vi skal sørge for ”bok til alle”. Vi har alle som trenger bliss, piktogrammer, tegnspråk, bildebøker, enkel tekst, enkelt innhold... I dette kapitlet dreier det seg primært om hvordan vi kan omarbeide bøker for dem som trenger enkel tekst, og som ikke orker å gå i gang med å lese tunge bøker – både i konkret og overført betydning.

Forenkling av tekster har alltid vært omdiskutert. Når det gjelder systematiske forenklinger av språkformer, mener en det kan være uheldig for språkutviklingen fordi det ikke representerer normalspråket, den riktige modell som vi skal strekke oss mot. Når det gjelder forenkling av tekst og innhold, oppfatter mange det som helt utilbørlig å gå inn og rette opp en forfatters originale tekst. I Sverige har Centrum för lättläst fått en del kritikk for sine bearbeidede klassikere. Vi mener likevel det kan være viktig og riktig å bearbeide klassikere for at så mange som mulig kan få del i vår felles kulturarv, og kunne få med seg hva folk snakker om. Det dreier seg om inkludering.

Litt annerledes blir det med bearbeiding av bøker av samtidsforfattere. De er der til å ivareta sine egne interesser og velger om de ønsker å få boken bearbeidet. Noen vil gjøre det selv, andre overlater det til andre forfattere. Centrum för lättläst har gitt ut flere forenklinger av samtidsliteratur, disse hører til LL-förlagets mest etterspurte titler. Den svenske forfatteren Johan Werkmäster har lang erfaring og har gjort mange fine bearbeidelser av bøker i nær sagt alle sjangre. Uansett hvilken

form for bearbeidning eller gjendiktning en velger, er det absolutt nødvendig å få tillatelse fra dem som sitter på rettighetene. Her i Norge ligger vi i startgropen. Serier med bearbeidede klassikere for ungdom har vi flere av, men bearbeiding som en tilrettelegging for voksne er det lite av.

Vi kan ha ulike målgrupper for bearbeidingen. For alle gjelder det at selve språket må være enklere. Når det gjelder innholdet, skiller vi mellom lesere som trenger forenkling for å forstå (enkelt innhold) og de som rett og slett ikke orker å lese så mye tekst, så det må kuttes i tekstmengden.

Når det gjelder dem som bare har problemer med tekstmengden, kan det være en løsning at man simpelthen deler opp teksten på to eller tre bøker.

Ellers er det flere måter å kutte i teksten på. En kan forkorte teksten side for side. En kan plukke ut tekstens hovedinnhold og kutte ut alle forgreninger. En kan gjøre en mellomting av dette. Eller en kan foreta en gjendiktning hvor en beholder essensen men gir det en friere form enn "kutt-for-kutt" teknikken gir. En helt annen måte å forholde seg til forenkling av bøker, er å gjendikte dem ved hjelp av bilder og lage tegneserier (se s.49). Det er viktig å skille mellom gjendiktning og gjenfortelling. Hva en velger, vil være avhengig av hva som best sikrer at den litterære kvaliteten ikke forringes. Og, med tanke på dem som trenger enkelt innhold; hva som er mulig for lesergruppen å forstå.

Forenkling av tekster gjelder ikke bare skjønnlitteratur. Vi har stort behov for faglitteratur med enklere og/eller mindre tekst. Leser søker bok gir støtte til forenkling av slike bøker. Selv om tekstene er mer konkrete, er det ikke lett å bearbeide fagbøker heller.

# Eksempler på tekstforenkling

## 1. Jordsmonnets historie

Dorte Gjefsen tok for seg sin egen bok *Hage uten grønne fingre* og kortet den radikalt ned uten å miste sin personlige skrivestil. Slik var den opprinnelige teksten:

“Da isen trakk seg tilbake etter siste istid, etterlot den seg naken jord, grus, sand og stein. Forholdene lignet ikke så lite på et nyanlagt byggefelt uten hus. Etter den tid har Vårherre hatt ti tusen år på seg til å bygge opp ett jordsmonn. Vi alminnelige dødelige kan ikke vente så lenge.

Historien om jord, jordsmonn og planter går kort ut på at før noe kan vokse, så må det allerede ha vokst noe der. De færreste planter klarer seg i ren mineraljord, til det er den for næringsfattig. Det vil si, næringsstoffene er til stede i jord og luft men ikke i en form som plantene kan få tak i.

Det første som vandret inn på de stein- og grusmassene som lå igjen etter isen, var primitive planter, som for eksempel lav, den kan bokstavelig talt spise stein. Langsomt bygde det seg opp et tynt lag med råtnende planterester som ga grunnlag for andre planter. Alle hadde de aksjer i prosjekt jordsmonn. Vi hageeiere må ta andre metoder i bruk, men heldigvis er både komposten og meitemarken oppfunnet, vi står ikke helt på bar bakke.

Nå er det ikke helt sant at det ikke er mulig å få noe til å vokse i undergrunnsjord, men da må vi bruke kunstgjødsel og velge planter som tåler steril jord.” (60)

I den bearbejdede utgaven *Den lette hageboka* står det slik:

“Da isen trakk seg tilbake etter siste istid, lå det igjen naken grus, sand og stein. Det lignet litt på et byggefelt uten hus. Etter den Tid har Vårherre hatt 10 000 år på seg til å lage jordsmonn.

Bare lav kan vokse rett på fjellet. Når laven døde, så ga de døde restene næring til mer krevende planter. Slik bygde det seg opp et jordsmonn.

Vi kan ikke vente i 10 000 år, men vi har andre ting å hjelpe oss med. Vi graver torv, gjødsel og kompost inn i jorda for at plantene skal vokse godt.”

## 2: Samordning av pensjoner - ”Offentlig” språk

Språk i offentlige dokumenter blir komplisert fordi de som skriver tekstene må sikre seg mot feiltolkninger. Det er blitt bedre i de senere årene, men setninger som denne kan skremme noen og en hver:

... Folketrygdens ytelser skal alle ha uavkortet.

... Personskadetrygdene og tjenstepensjonsordningene må ses som supplerende ordninger til folketrygden.

Det kan i alle fall bli noe enklere:

Det du får utbetalt i folketrygd, skal det ikke kuttes i.

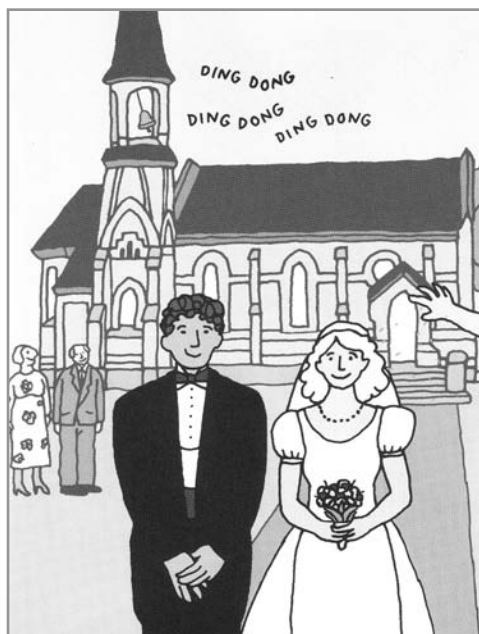
Har du rett til trygd på grunn av personskade, kommer den i tillegg til folketrygden.

Det samme gjelder pensjon i forbindelse med jobb, men denne pensjonen kan av og til kuttes.

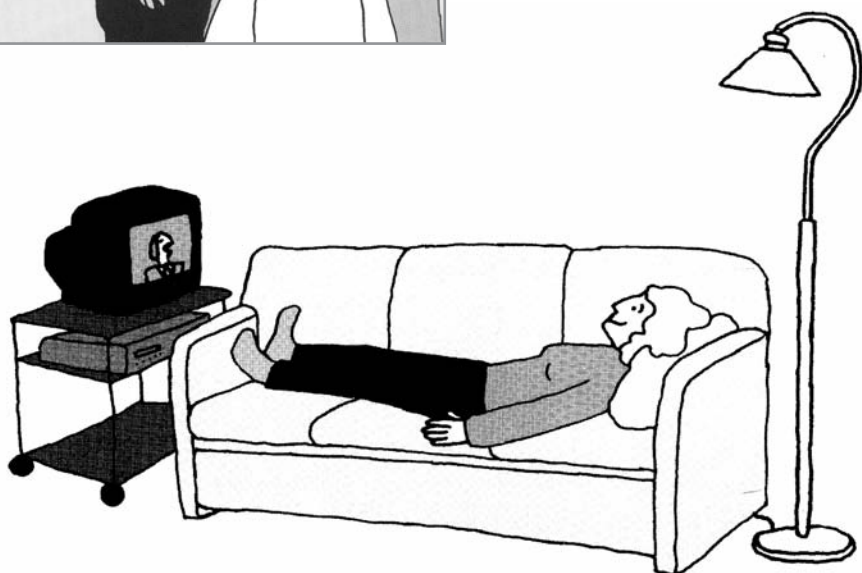
## 3: Julie er forelsket

En kan forenkle tekst ved hjelp av illustrasjoner. Dette kjenner vi godt fra for eksempel tegneserier (s.49). Johanne Emilie Andersen har laget et godt eksempel på hvordan illustrasjon kan minimere behovet for tekst. I *Julie er forelsket* har hun helt enkelt skilt fantasi og virkelighet ved å fargelegge ”drømmesidene”, mens virkeligheten er svart/hvit.

På hver side er det maksimalt tre tekstlinjer. Hun har klart å minimalisere teksten uten å lage den platt, fordi illustrasjonene både gir et konkret bilde av hva teksten forteller, og inspirerer leseren til å tenke inn sin egen hverdag med egne drømmer.



To oppslagssider fra *Julie er forelsket*: Drøm versus virkelighet.



## 4: Bjarne elsker katta si

En kan også omarbeide til lesing på flere nivå, for eksempel slik at den som virkelig strever med å lese, kan greie seg med bildetekstene. Her fra *Bjarne elsker katta si*. av Liv Riktor Lykkenborg og Bjarne Andreassen:

“Bjarne ringer til Vidar.

- Jeg vil gjerne ha ei ny katte,  
sa han.

- Den må være svart som Siri og kjælen.

- Det er ikke lov å ha katter  
i huset der vi bor, svarte Vidar.

Dessuten klarer du ikke stelle den alene.

Når den tisser inne,  
blir det vond lukt.”

Her er et eksempel på bildeteksten, som lest i sammenheng med de andre bildene og bildetekstene gir deg bokens innhold:

“Bjarne ville gjerne ha ei ny katte.”

## Les mer

Ekarv, Margareta og Molly Johnsen: Att bearbeta till lättläst för vuxna.

Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1988. ISBN 91 7662 454 4

Simensen, Aud Marit: Tekstforenkling - et eksperiment.

Trondheim: Tapir forlag, 1986. ISBN 82 519 071 9

Werkmäster, Johan: Konsten att konversera en dam samt konsten att skriva lätt.

Stockholm: Centrum för lättläst, 2005.

# Bøker med lyd

De senere årene er det blitt stadig mer vanlig med lydbøker. Med lyd kan en få tilgang til litteratur uten å måtte avkode teksten. Dersom målet er å lære å lese, er lydbøker i seg selv ikke til særlig hjelp. For lesere med kognitive vansker er vanlige lydbøker heller ikke enkle å følge med i. Imidlertid kan en lydbok knyttes til en trykt eller digital bok med enkel tekst og/eller enkelt innhold. Disse lydbøkene kan også ha lydkulisser i form av musikk eller lyder som tydeliggjør innholdet: gatestøy, vann som tappes, barnegråt, dyrelyder o.a.

Leser søker bok støtter ikke utgivelse av vanlige lydbøker. De "går rundt" av seg selv. Derimot kan vi støtte bøker som er lest inn for spesielle målgrupper.

Synshemmede er en viktig målgruppe. Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek (NLB) har ansvar for å skaffe lyd- og punktskriftversjoner av utgitte bøker. De låner ut disse til synshemmede og andre som kan dokumentere et særlig behov. Derfor støtter ikke Leser søker bok produksjon av lyd- eller punktskriftversjoner av utgitte bøker. Derimot kan vi støtte nyutvikling av manus til slike bøker, og av lydbøker som har andre tilretteleggingsformer i tillegg, for eksempel enkel tekst eller enkelt innhold.

En form for tilrettelegging er det man har pleid å kalle "bok+bånd". Det vil si en trykt tekst og tilhørende lyd. Det som er lest inn, er identisk med den trykte teksten. Leserne lytter og leser samtidig. Dette er først og fremst et pedagogisk hjelpemiddel som har til hensikt å styrke leseferdigheten, til forskjell fra vanlige lydbøker som primært erstatter lesing. Tekst og lyd er bra for personer med et annet morsmål, fordi de får inn norsk uttale, tonefall og rytme når de lytter til innlesingen av teksten de har foran seg.

**Lydbøker/elektroniske bøker** finnes i mange former. I stedet for kassetter har vi nå fått både bøker på CD og på CD-ROM.

Daisy-formatet er det best tilrettelagte. Daisy står for **D**igital **A**ccessible **I**nformation **S**ystem og kan leses via en egen lydbokspiller eller en datamaskin med CD-ROM-spiller, lydkort og et spesielt avspillingsprogram som Lp-Player, Victor Reader Soft eller TPB Reader (gratis).

Fordelene med Daisy-formatet er blant annet:

- det er enkelt å navigere i boken med
  - o sidetall
  - o overskrifter
  - o setninger
  - o bokmerker
  - o tekstsøk
- hele boken kan normalt distribueres på én CD-ROM
- sammen med lyden kan det legges tekst, figurer og video

Daisy-formatet gir rom for opptil 50 timer med innspilt lyd. Formatet bygger på åpne standarder (HTML/XML/SMIL) og kan tilpasses den tekniske utviklingen. For eksempel kan en fritt velge den til enhver tid beste teknikken for komprimering av lyd.

Daisy har en universell utforming og egner seg for blinde, svaksynte, dyslektikere, deg, meg og alle andre!

– men det krever som nevnt ovenfor spesielle avspillingsystemer.

Det er et system under stadig utvikling. Blant annet trenger en mer erfaring med tilrettelegging og bruk av Daisy-bøker for personer med lesevansker og med nedsatt førlighet.



## Les mer

Hongset, Herborg og Jytte Lau (red.): Lyttelesing.  
Oslo: Det Norske Samlaget, 1992. ISBN 82 521 3659 1

Læremiddelutvikling i en skole for alle.

Härnösand og Oslo: Statens institut för handikappfrågor i skolan  
(SIH), Sverige og Utdanningsdirektoratet, Norge, 2001.

ISBN 824860876 0

<http://www2.skolenettet.no/imaker?id=47481>

# Bøker med punktskrift

Punktskrift eller braille er en tilrettelegging for blinde og sterkt svaksynte som ikke klarer å lese svartskrift. Punktskriften ble utviklet av en ung, blind franskmann, Louis Braille. Det er stor forskjell på blindfødte og de som har mistet synet senere i livet. Når eldre folk blir blinde, kan det være vanskelig for dem å lære braille, de støtter seg heller til lydbøker.

I et inkluderende samfunn er det et poeng å lage bøker med punktskrift som flere kan bruke. Dette gjelder særlig barn. Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek har laget en del interfolierte bøker. Punktskriften trykkes på gjennomsiktige plastark som stikkes inn mellom bilde- og tekstsidene. De egner seg blant annet for blinde foreldre som vil lese for sine seende barn. Om punktskriftbøker skal illustreres, bør det være med følebilder (se s.61).

Det er i første hånd Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek som har ansvar for at det lages punktskriftversjoner av bøker til alle som trenger det, men Leser søker bok kan gi støtte til utvikling av bøker med punktskrift og følebilder. Vi kan også støtte bøker hvor punktene er større, og det er lengre avstand mellom ord og linjer. Forfatteren Anette Diesen og bildekunstneren Karl E. Nilsen er blant dem som har fått utgitt bøker med støtte fra oss.

Det bør også nevnes at ny teknologi har vært til stor hjelp for synshemmede i og med at de nå kan lese elektroniske punktbøker på PC når den er utstyrt med leselist.

Norsk Lyd- og blindeskriftbibliotek ([www.nlb.no](http://www.nlb.no)) har både interfolierte bøker og bøker med følebilder til utlån ([utlaan@nlb.no](mailto:utlaan@nlb.no)).

# Bøker med storskrift

Storskriftbøker for svaksynte har større typer og større avstand mellom ord og linjer enn vanlige bøker. Dette kan være til hjelp for mange andre lesere også. Blindeforbundene i Norge mener 12 punkt bør være minste standard i all tekst for vanlige lesere.

Når det gjelder synshemmede, er det bedre med 14 eller 16 punkt. Derfor vil vi for eksempel i [www.boksok.no](http://www.boksok.no) betegne en del bøker med 14 punkts skrift som en storskriftbok. Det forutsetter at det også er dobbel linjeavstand, god avstand mellom ordene og en "ren" typografi, dvs bokstaver uten seriffer og med jevnt tykke streker (les også kapitlet om utforming).

Det er sjelden grunn til å gå over 16 punkt. For store typer skaper problemer for den som leser med hjelpemidler som forstørrer skriften, fordi linjene går ut over siden. Storskriftserien fra Storskriftforlaget, som dessverre ikke finnes mer, brukte Sabon 13 ½ over 19 eller Times 15.

Det er vanlig å gå ned på punktstørrelsen i bildeteksten. Det bør ikke i storskriftbøker fordi teksten er en erstatning for en som har vanskeligheter med å se bildet tydelig.

Leser søker bok kan gi støtte til utgivelse av bøker med storskrift, for eksempel til bestselgere for voksne lesere.

## Les mer

Anette Diesen: Du vil vel bli lest.  
Artikkel i Forfatteren, 02/2004.

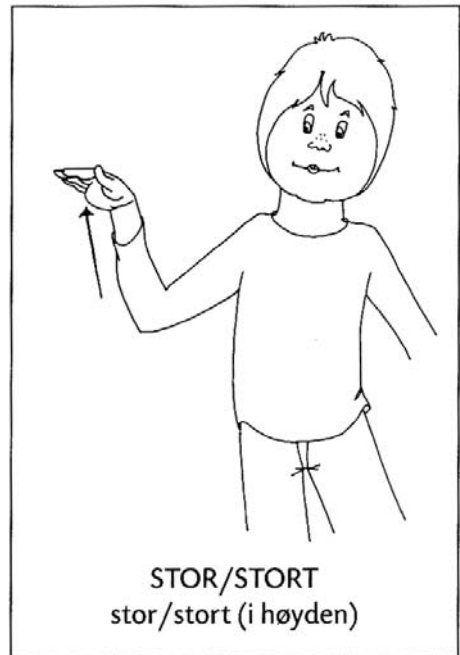
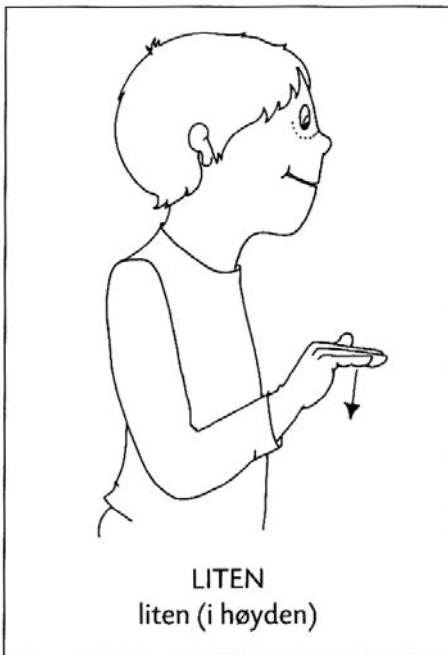
Læremiddelutvikling i en skole for alle.  
Härnösand og Oslo: Statens institut för handikappfrågor i skolan  
(SIH), Sverige og Utdanningsdirektoratet, Norge, 2001.  
ISBN 824860876 0  
<http://www2.skolenettet.no/imaker?id=47481>

Många kan läsa mer – vägledning för bättre utformning av tryckt  
text. Enskede: Synskadades Riksförbund, 1993.

# Bøker med tegnspråk og tegnspråkillustrasjoner

De som særlig trenger denne tilretteleggingsformen, er mennesker med hørselshemming. Men tegn kan også være et supplement til vanlig tale for språksvake, som for eksempel personer med utviklingshemming.

Døves tegnspråk er et visuelt språk med sin egen grammatikk og syntaks. Kroppsspråk og mimikk er en vesentlig del av språket og er nødvendig for å få frem meningen. Det må ikke forveksles med "tegn til tale"/ tegnspråkillustrasjoner, som er tegn kombinert med ord. Tegnspråket er døves viktigste instrument for å lære ord og begreper. Tegnspråket er deres primære morsmål, og derfor har døde barn rett til å ha tegnspråk som sitt førstespråk.



Hentet fra *TEGN-TIL-TALE*, Braadland, 2005.

Selv om unge og voksne med hørselshemming kan lese vanlige bokstaver, er det viktig at også de har adgang til litteratur med tegnspråk. De har ganske ofte lesevaner fordi de har språkvanser som følge av hørselshemmingen. Mange døve "leser" derfor gjerne bøker på CD-rom, DVD eller video, hvor boken er fortalt på døves eget tegnspråk.

**Bøker med tegnspråkillustrasjoner** har "tegn til tale". Dette er gjerne bildebøker hvor hørselshemmede barn får møte døvetegn med norsk skriftspråk ved siden av. Bøkene kan vise hørende barn at tegn kan være språk. Det kan skape kontakt og kommunikasjon mellom hørende og hørselshemmede og være en inkluderende faktor.

"Tegn til tale" er blitt enda mer aktuelt etter at sterkt hørselshemmede barn nå kan få operert inn et elektronisk hjelpemiddel i øret for å styrke hørselen. Dette kalles Cochlea implantat (CI). For disse barna kan det være fint å bruke tegn som støtte til talen, siden hørselen fortsatt vil være noe nedsatt.

En annen gruppe som har vist seg å ha stor hjelp av "tegn til tale", er personer med utviklingshemming. Nina Braadland beskriver "tegn til tale" som en utdypning og dramatisering av språket, og skriver at det har vært med på å utvikle evnen til å kommunisere hos flere personer med nedsatt funksjonsevne.

Leser søker bok har støttet bøker med tegnspråkillustrasjoner. Når det gjelder utvikling og produksjon av bøker med tegnspråk, er det Møller kompetansesenter ([www.statped.no/moller](http://www.statped.no/moller)) som har ansvaret. De har hatt skriveprosjekter hvor for eksempel ungdom med hørselshemming har laget flere spennende bøker.

## Les mer

Braadland, Nina: TEGN-TIL-TALE – FOR ALLE  
- en vei til talespråket.  
Oslo: Gyldendal, 2005. ISBN 82 05 34976 2

Læremiddelutvikling i en skole for alle.  
Härnösand og Oslo: Statens institut för handikappfrågor i skolan  
(SIH), Sverige og Utdanningsdirektoratet, Norge, 2001. ISBN  
824860876 0  
<http://www2.skolenettet.no/imaker?id=47481>

Tetzchner, Stephen von og Harald Martinsen: Alternativ og  
supplerende kommunikasjon - en innføring i tegnspråkopplæring  
og bruk av kommunikasjonshjelpemidler for mennesker med  
språk- og kommunikasjonsvansker.  
Oslo: Gyldendal, 2002. ISBN 82 05 30444 0

# Bøker med Bliss og piktogrammer

Bliss og piktogrammer er grafiske kommunikasjonssystemer som brukes innenfor alternativ og supplerende kommunikasjon. De kan være mulige å lese for mennesker som ikke klarer å oppfatte og/eller benytte vanlige bokstaver.

Disse alternative systemene for kommunikasjon kan blant annet brukes av mennesker som ikke kan snakke. Det gjelder for eksempel en del med cerebral parese som ikke har kontroll over taleorganene. Det finnes tavler både med bliss-tegn og piktogrammer hvor en kommuniserer ved å peke på de enkelte symbolene. Disse er også lagt inn på data, og det finnes hjelpemidler så selv sterkt fysisk funksjonshemmede skal kunne klare å peke på de riktige symbolene.

## Bliss

Bliss ble opprinnelig skapt av østerrikeren Charles Bliss. Han ønsket å lage et internasjonalt skriftspråk som skulle sette folk fra ulike nasjoner i stand til å kommunisere med hverandre. Det fikk aldri den fredsskapende, internasjonale betydningen Charles Bliss hadde håpet på, men det er blitt et godt hjelpemiddel for mange med nedsatt funksjonsevne.

Cand.paed.spes Astri Holgersen skriver om bruken av Bliss: "Ved innføringen av bliss i Norge, var det mange barn, særlig barn og unge med cerebral parese, som startet med bliss som et kommunikasjonsmiddel. I løpet av 80-tallet minsket antall brukere fordi enklere bildesett ble innført, men de senere årene har det vært en klar økning av brukere igjen. Årsaken til økningen er at det bl.a. ligger langt bedre muligheter for språkutvikling i blissystemet, og at det nå også brukes som støtte til leseopplæring for personer med spesifikke språkproblemer og



som støtte til personer med forsinket språkutvikling. Bliss er sannsynligvis et underbrukt system i dag. Det er manglende kunnskap blant fagpersoner om hvem som kan nyttiggjøre seg systemet. Det er lite faglitteratur på norsk, og det er stor mangel på pedagogisk materiell.

Innen datateknologien ligger det store utfordringer. Det finnes nå ulike bliss-program som kan knyttes til talemaskiner på internett. Siden bliss er et internasjonalt språk, betyr det at en norsk bruker kan kommunisere med en bliss-bruker i et annet land uavhengig av språkforskjeller.

Internasjonalt utvikles det stadig nye symboler. Dette blir fulgt opp og oppdatert også i Norge. Det arbeides nå med en ny ordbok med ca 4000 symboler med forklaringer. Boka vil inneholde historikk, bliss-filosofi, grunnleggende regler, grammatikk og metodikk.

Bliss standardtavle er inndelt i et rutenett oppdelt i seks forskjellige fargefelt. Fargene i seg selv har ingen betydning for symbolene, og er tilfeldig valgt. Begrunnelsen for fargeinndelingen er at det er visuelt lettere å finne igjen symbolene på tavla. Hver ordklasse har sin farge.

Det grå feltet inneholder fraser, hjelpesymboler og indikatorer.

Det hvite feltet inneholder preposisjoner og "småord".

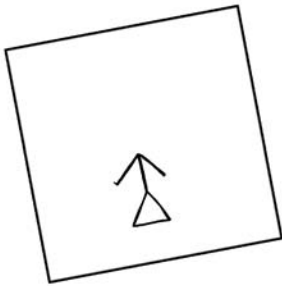
Det blå feltet inneholder personer.

Det røde feltet inneholder verb.

Det grønne feltet inneholder adjektiver og adverb (vurderingsord).

Det gule feltet inneholder substantiver.

Bliss er et visuelt system av tegn hvor ord og begreper representeres av logiske, semantiske enheter i stedet for bokstaver. Systemet inneholder symboler som beskriver så vel konkrete som abstrakte begrep. De kan kombineres med hverandre og dermed beskrive nye begrep. Analyse av de ulike symbolene anskueliggjør, på en helt annen måte enn et ordbilde, innholdet i det enkelte ord. Gjennom denne mulighet skiller blissystemet seg fra andre bildesett, for eksempel piktogram. Dessuten er det nå utviklet en grammatikk som er tilpasset et nordisk behov, og som gjør at bliss nå kan klassifiseres som et språk.”



**Mor (Bliss)**



**Mor (PCS)**



**Mor (piktogram)**

## Piktogrammer

Subhas Maharajah er opphavsmannen til piktogrammene. Han arbeidet med personer med utviklingshemming i Canada, og gjorde mislykkede forsøk på å lære dem bliss. Derfor utviklet han sitt eget kommunikasjonssystem med stiliserte hvite tegninger i silhuett mot en sort bakgrunn. Ordet de symboliserer er skrevet i hvitt over tegningen.

I Sverige er det laget noen eventyrbøker og et par barnebøker utelukkende med piktogrammer. I den sammenhengen er Manne

Lidéns artikkel og hefte interessant (se s.43). Her skriver han om hvordan piktogrammene kan brukes til å ”skrive” bøker, hvordan det kan skapes sammenheng mellom tegnene. Han karakteriserer piktogrammer som ”et konkret språk på väg mot abstraktion”.

## Flere systemer

Bliss og piktogrammer er mest kjent, men PCS – Picture Communication Symbols, der symbolene er mindre stilisert enn i piktogrammene, er også mye brukt. Mens det er mellom 400 og 500 piktogramsymboler, er det hele 3000 PCS-symboler, mange av dem er hentet fra andre kommunikasjonssystemer. Det er flere systemer i bruk. Tetzchner og Martinsens bok kan anbefales for spesielt interesserte.

Det er også utviklet et databasert kommunikasjons- og skrivehjelpemiddel som kan brukes med alle slags symboler og bilder: *Skrive med bilder*, som forhandles av NorMedia. Andre forhandlere av bliss-materiale er Igel.

Det er ikke laget så mange bøker opprinnelig skrevet med symbolspråk. I Norge har Anette Diesen skrevet og utgitt bøker (på Solum og Likeverd Forlag) både med bliss og piktogrammer, og Heidi Kahrs Damm har laget to bøker med bliss. Disse bøkene har svarttekst i tillegg.

Ellers kan blissversjoner av bokseriene *Leseverkstedet* og *Hokus Bokus* fra Damm forlag hentes ned fra Internett ([www.2.skolenettet.no/trondelag/](http://www.2.skolenettet.no/trondelag/)). Her finner du blisssymboler for 36 bøker med enkel tekst. Flere blissversjoner er under arbeid.

## Les mer

Lidén, Manne: Grafisk design av Pictogram.

Umeå: SIH Läromedel, 1999. ISBN 91 7838 533 4

Nordisk Bliss Komite: BLISS ORDBOK

Norsk utgave ved Harald Stub

Oslo: Universitetsforlaget, 1983. ISBN 82 00 06217 1

Bliss-papirmaterialet er overført til Igel data

(Ny ajourført utgave av BLISS ORDBOK ventes å komme innen utgangen av 2006.)

Pictogrammens syntax. Spesialpedagogikk, 7/1998.

Tetzchner, Stephen von og Harald Martinsen: Alternativ og supplerende kommunikasjon - en innføring i tegnspråkopplæring og bruk av kommunikasjonshjelpemidler for mennesker med språk- og kommunikasjonsvansker.

Oslo: Gyldendal, 2002. ISBN 82 05 30444 0

## Aktuelle nettsadresser

[www.cognita.no](http://www.cognita.no)

[www.igel.no](http://www.igel.no)

[www.rolltalk.com](http://www.rolltalk.com)

For mer informasjon kan man også kontakte organisasjonen ISAAC Norge. Nettsadresse: [www.isaac.no](http://www.isaac.no).

# Bilder

Bilder i bøker kan ha mange funksjoner. De kan være inspirasjonskilder, de kan utvide teksten, de kan forklare og hjelpe forståelsen, de kan være hvilestunder, de kan lære deg noe... En kan velge å gi bildene én eller flere av disse funksjonene, men det bør være bevisste valg.

Det er umulig å si noe generelt om hvordan illustrasjonene i tilrettelagt litteratur skal være. Det kommer an på hvem en tilrettelegger for.

Lesere av enkel tekst har stort sett ikke behov for spesiell tilrettelegging av bilder, men det er en fordel med mange bilder. For lesere fra språklige minoriteter kan bildene lette forståelsen, særlig dersom ukjente termer blir illustrert. Man trenger ikke å ta spesielle hensyn til selve utformingen av illustrasjonene, men det kan være lurt å tenke igjennom hva som avbildes.

Når det gjelder mennesker med **autisme** regnes det som uheldig, rent psykisk, å ha illustrasjoner som viser løsrevne legemsdeler eller for eksempel tegninger bare av et par øyne. Noen ser det nettopp som løsrevne legemsdeler, ikke som symboler. Men det gjelder ikke nødvendigvis hele gruppen.

De fleste spørsmålene om tilrettelagte illustrasjoner kommer i forbindelse med bøker for personer med **utviklingshemming**. For alle som trenger bøker med enkelt innhold, er det viktig at bøkene er rikt illustrert.

Bildene kan lette lesingen, men de kan også forvirre. Om vi ser en halv sykkel, regner vi med at den er på vei inn i bildet, mens en utviklingshemmet kanskje ser en ødelagt sykkel. Noen henger seg opp i detaljer og oppfatter ikke helheten. Det er viktig å presisere at ikke alle ser ting likt. Her som ellers, teller erfaring. Ellers er også personer med utviklingshemming barn av sin tid. De ser mye på TV og det gir dem trening i å tolke ganske avanserte bildeuttrykk.

Under utprøving av bilder med en gruppe voksne var det én i gruppen som skilte seg ut når det gjaldt bildeforståelse. Han skjønnte at jeg stusset over at han kunne så mye. ”Jeg har fotografering som hobby,” forklarte han. Så for ham var for eksempel perspektiv, som ellers er problematisk for utviklingshemmede, en grei sak.

Med bilder, som i tekst, vil mange utviklingshemmede ha vanskelig for å forstå metaforer. Men på en annen side kan de føle stemningen i et bilde og det vil være med på å utdype forståelsen av teksten. Ellers er sammenhengen i boken det mest avgjørende. Bildet bør henge sammen med teksten.

Noen forstår best bilder med klare, sterke konturer og primærfarger, slik som barn ofte gjør. Heidi Kahrs Damms illustrasjoner i *Julie+Lita* og *Jenny+Blå* er eksempler på dette. Samtidig er det viktig å huske at selv om de er hemmet i forhold til kognitiv utvikling, gjelder det ikke følelseslivet. Derfor er det viktig at innholdet i illustrasjonene er aldersadekvate.

En annen gang prøvde jeg å finne ut om utviklingshemmede synes det er lettere å forstå fotografier enn tegninger. Resultatet var ikke overraskende: For de svakest fungerende var fotografier eller svært naturtro tegninger det enkleste å forstå.

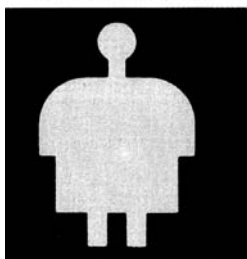
Dypt utviklingshemmede forstår ikke uten videre at et bilde representerer noe, men til en viss grad kan det læres. Farger er viktig. Et annet opplegg, ”når blir en appelsin en appelsin”, viste at mange trengte den oransje fargen for å kjenne igjen appelsinen. Den ru overflaten og stilkfestet var ikke nok.

Det er dessverre stor mangel på bildebøker for unge og voksne utviklingshemmede. Jeg fikk anledning til å prøve ut et par bøker av den brasilianske kunstneren Juarez Machado på noen ungdommer. De ble så inspirerte! Hos én av dem ble det avdekket et ordforråd som var langt større enn en kjente til. Det viser at det betyr mye at bildene har en høy kunstnerisk kvalitet.

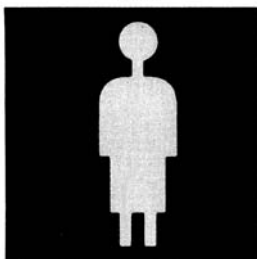
## Eksempler på tilrettelegging av bilder

Noen bilder skal bare forklare. I en serie tilrettelagte bøker i kostholdslære for videregående skole, strevde vi med å forklare *energiinnhold* på en forståelig måte. Vi endte opp med en serie diagrammer hvor fotografier av maten viste hva søylene representerte. Vi brukte også symbolene nedenfor når vi skulle karakterisere energiinnholdet i oppskriftene. (Ekker/Hoftun/Sellæg/Hofgaard Swensen: *Vi planlegger måltidene*)

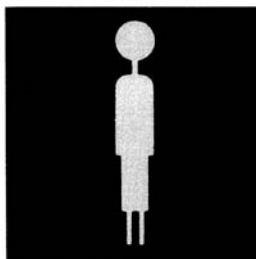
Du kan spise for mye



passe



for lite



Andre bilder skal også tilføre inspirasjon. På side 28 er det bilder fra *Julie er forelsket*, som både forklarer innholdet og inspirerer. Det samme gjelder Anna Fiskes *Sinne*, som er godt tilrettelagt for mange grupper lesere, deriblant utviklingshemmede:



## MAL DET SINTE BORT

### Les mer

Beck, Ingamaj: Bilden i LL-boken.

Stockholm: Skolöverstyrelsen 1987. ISBN 91 7662 199 1

Ekenborn, Lars: Den fotografiska bilden

Stockholm: Skolöverstyrelsen 1989. ISBN 91 7662 585 0

Følgende artikler i Manne Lidén og Sissel Hofgaard Swensen (red): De trenger flere bøker.

Oslo: Gyldendal 1988. ISBN 82 05 17150 5

- Sissel Hofgaard Swensen: Kim kan også lese – om billedopplevelse
- Harald Nordberg: Tegneserier for ungdom og voksne
- Aasmund Lyhus: Hva gjør en tegning enkel?
- Manne Lidén: Bilder och bildtolkning:
- Ulla Zimmermann: Att samtala med bilder



# Bøker uten tekst

**Bøker uten tekst** forbinder vi først og fremst med barn, men det er mange andre som har glede av "rene" bildebøker. For mange unge, uvante lesere kan bildefortellinger være en innfallsvinkel til å prøve seg på andre bøker, i første rekke tegneserier med litt tekst. Og så har vi alle andre mennesker som simpelthen liker å "lese" bildebøker uten tekst fordi de kan være så poengterte og fortelle en innholdsrik historie.

Den største målgruppen finner vi blant unge og voksne med utviklingshemming. Om de ikke kan lese, kan de forstå en bildehistorie. En bok uten tekst kan ha et ord i ny og ne som kan vekke interessen for ord og bokstaver.

Personer med demens er en annen gruppe som har glede av bildebøker for voksne. Sammen med disse bøkene kan det være en idé å vise noen konkrete knyttet til bildene for å vekke assosiasjoner til hendelser og aktiviteter.

Personer med afasi kan også ha stort utbytte av bildebøker som en hjelp til å bygge opp språket igjen. De trenger fremfor alt enkle bilder av konkrete, gjerne teksten med tingenes navn, men mange kan ha glede av en enkel bildefortelling. Det samme kan en egentlig si om språklige minoriteter som får begynnende språkopplæring i norsk.

Det burde være mange flere bildebøker for voksne. Mange sier at det beste ved teksten i bøker er bildene vi ser for oss når vi leser eller lytter til dem. Det er våre egne bilder. På samme måte kan bøker uten tekst være med på å utvikle vårt eget språk.

# Om tegneserier

Av Knut Westad og Mari Tangen

Tegneserieformen gir mange og spennende muligheter til å fortelle enkelt i bilder, eller i ulike kombinasjoner av bilder og tekst som kan utfylle hverandre og/eller kontrastere hverandre. Men tegneserier er ikke automatisk lette å lese. Tegneserier trenger tilrettelegging på samme måte som bøker med ren tekst for at de skal bli enklere å lese.

## Hvordan lage tegneseriene mer tilgjengelige?

Tilrettelegging av tegneserier må inkludere både tegninger, innhold og tekstplassering. Alle elementene – hver for seg – kan gjøres enkle og forståelige. I tillegg må innhold, tegninger og tekst spille *sammen* i en stripe (to eller flere ruter etter hverandre), på en side og på et oppslag. En bevisst utforming (layout) av tegneserien gjør det lettere å orientere seg i historien. En god, og gjerne spennende, layout fremmer leselysten og kan trekke leseren videre fra stripe til stripe, fra side til side.

## Innhold

Når det gjelder serier for dem som trenger et enkelt innhold, må vi se på de samme momentene som når det gjelder bøker. Det kan bli vanskelig å forstå innholdet når vi bryter tidslinjer, eller når vi har for mange plott, personer og handlingssekvenser. Det er vanskelig å forstå hvis serien krever for mye forforståelse. En lineær historie, med innhold fortalt kronologisk, er lettere å lese.

## Tegninger

Som et utgangspunkt kan vi si at tegningene bør være klare, konkrete og lette å oppfatte for at en tegneserie skal være lett å lese. Illustrasjonene av sentrale personer og miljøer bør være gjenkjennelige og konsistente, for eksempel i valg av farger og tegneteknikk. At personer, objekter eller miljøer beholder sitt særpreg og sin identitet er viktig for ikke å forvirre leseren.

Et vanlig knep i tegneserier og film er å gi personer og objekter påfallende kjennetegn: heltinnen har et smilehull, skurken har en vorte, bilen har en stor fartsstripe på siden osv. Brukt med forsiktighet kan disse virkemidlene være med på å lette lesing av bilder.

Fysisk bevegelse bør tegnes i leseretningen mot høyre. Bevegelse mot venstre brukes kun når person(er) snur eller vender tilbake fysisk.

En "opplest og vedtatt" konvensjon innen tegneseriefaget er at man må bruke kontrastene i de forskjellige uttrykksformene og ikke uttrykke det samme i tegning og tekst. Men hvis tegneserien skal være lett å fatte, bør det være et visst samsvar mellom tekst og bilde (se eksempel 1 sist i dette kapitlet). Hvis en serieskaper har sitt eget eksterne motiv for å formidle innholdet *for* kryptisk, går det lett utover leserens motivasjon (se eksempel 2 på s.55).

For de som har størst problemer med å lese og/eller forstå, kan en bestemt kategori tegneserier, den uten tekst, være løsningen. Man kan hevde at forutsetningen for å kalle den tegneserie, er at den inneholder både tekst og bilde, og av den grunn er den tekstløse serien en bildeserie. Her velger vi å kalle begge kategorier *tegneserie*. Philippe Dupasquiers actionfylte *Den*

*Store Flukten* (Cappelen, 1988) og Raymond Briggs poetiske *Snømannen* (Gyldendal, 1978) er begge historier fortalt i tegneseriespråk, med tegneseriens virkemidler, men uten tekst.

## Layout

Tilrettelegging av tegneserier stiller spesielle krav til en god layout. En lettlest layout bør ha et mindre antall bilder pr side. Jevn bildestørrelse (f.eks. ved å la alle bildene være like store), samt begrense seg til to striper pr. side, er tiltak som kan vurderes for å gjøre serien mer tilgjengelig. I snakkebobler brukes tradisjonelt store bokstaver (versaler). Bedre vil det være å finne et godt skriftsnitt og variere mellom store og små bokstaver.

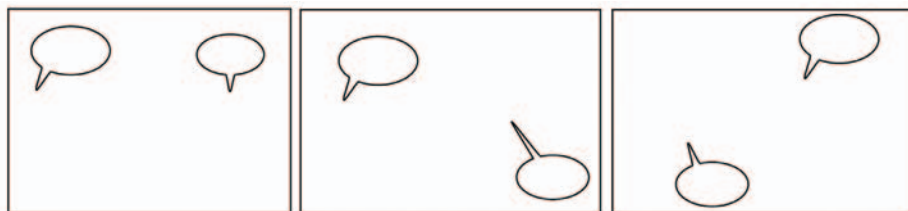
## Tekst

Noe som kan skape problemer for en hvilken som helst leser, er dårlig tekstplassering. Hvis en leser plutselig blir i tvil om hvilken snakkeboble hun skal lese først, har fortelleren oppnådd en utilsiktet stopp i leseflyten, hvor leseren er på orienteringstur med dårlig kart rundt i et bilde eller på en side.

På en serieside hvor handlingen er uklar, enten på grunn av mye detaljer, komplisert vinkelvalg eller et kaotisk handlingsforløp, kan en stram plassering av bobler/tekstbokser ha en oppryddende effekt for den som leser (se eksempel 5 på s.57).

Plasseringen av snakkebobler og tekstbokser er svært viktig for å lette lesingen. Serieskaperen må hele tiden tenke på hvordan teksten skal tre tydelig frem og bli mest mulig oversiktlig.

I rute 1 og 2 under er boblene plassert slik at det ikke skal herske tvil om leserekkefølgen. Plasseringen i rute 3 er problematisk. Test deg selv: Må øynene dobbeltsjekke for sikkerhets skyld?



Det må ikke herske tvil om hvem som snakker først. Personen som har den første replikken står som regel til venstre i bildet, og snakker i den bobla det er naturlig å lese først.

Pratebobler på linje langs toppen av bildet, eller på diagonalen fra øverste venstre hjørne til nederste høyre hjørne, skaper neppe noen misforståelser om leserekkefølgen. Hvis figurene overlapper hverandre i bevegelse mot leseren, eller fra leseren (innover i bildet) er det viktig at "boble-pilene" ikke levner noen tvil om hvilken person bobla tilhører.

En del, gjerne eldre, tegneserier har teksten i en blokk under hvert bilde. Den første delen av teksten kan være en ren bildebeskrivelse, for så å bringe handlingen litt videre, som en bro over til neste bilde, eller å supplere bildebeskrivelsen med en monolog/dialog. Denne formen for tegneserie ligger mye nærmere illustrert fortelling, i og med at teksten i noen tilfelle kan leses som sammenhengende, litterær tekst. Det at teksten *ikke* er integrert i bildet i bobler og bokser kan gjøre serien mye tyngre å lese, fordi man må hoppe mellom bilde og tekst under lesingen. På den annen side kan "rene tegninger" med enkel tekst under virke motiverende for lesere som ikke liker mye tekst (se eksempel 3 på s.56).

Eksempler på serier med teksten under bildene, er Ingeniør Knut Berg på Eventyr, Willy på eventyr og Prins Valiant.

## Onomatopoetikon og ikoner

Midt mellom tekst og layout ligger tegneseriens ”lydside”. Lydmalende ord som WROOOM, PANG!!! eller SMÆSJ tegnet med (fargede ) bokstaver i bildet viser at det foregår noe fartsfylt eller farlig, en rekke med zzzzzzzzz over hodet på en person i bildet understreker at personen sover. Tre streker i lufta bak en bil viser at den kjører fort, mens en ”sverm” med hjerter mellom to personer symboliserer forelskelse og kjærlighet. Brukt ubevisst kan disse elementene være med på å kludre til et bilde og gjøre det vanskelig å lese. Brukt bevisst kan de erstatte eller utdype tekst, lede leseren fra ett bilde til et annet og/eller skape humoristiske ”undertekster” som letter lesingen uten å belaste leseren med tekstavkoding.

### Noen ”tegneserieregler”

#### - Fortellerretning, blikkretning, bevegelsesretning

Leseretningen går normalt fra venstre mot høyre. På en serieside med vanlig ”stripeinndeling” (to, tre. eller fire striper) vil det si at leseren leser i Z-bevegelser nedover siden. Forutsatt at de horisontale skillelinjene er ubrutte og ikke levner noen tvil om leseretningen, kan Z-lesemønsteret repeteres så lenge det ikke skaper tvil om hvor man finner neste bilde.

På en serieside hvor handlingen er uklar, enten på grunn av mye detaljer, komplisert vinkelvalg eller et kaotisk handlingsforløp, kan en stram plassering av bobler/tekstbokser ha en oppryddende effekt for den som leser (se eksempel 4 på s.57).

## Tekst og bilde i tegneserier – belyst ved eksempler

### Eksempel 1:

Bildet viser Ida som går av bussen.

Tekstboksen sier: Ida vil gå av bussen

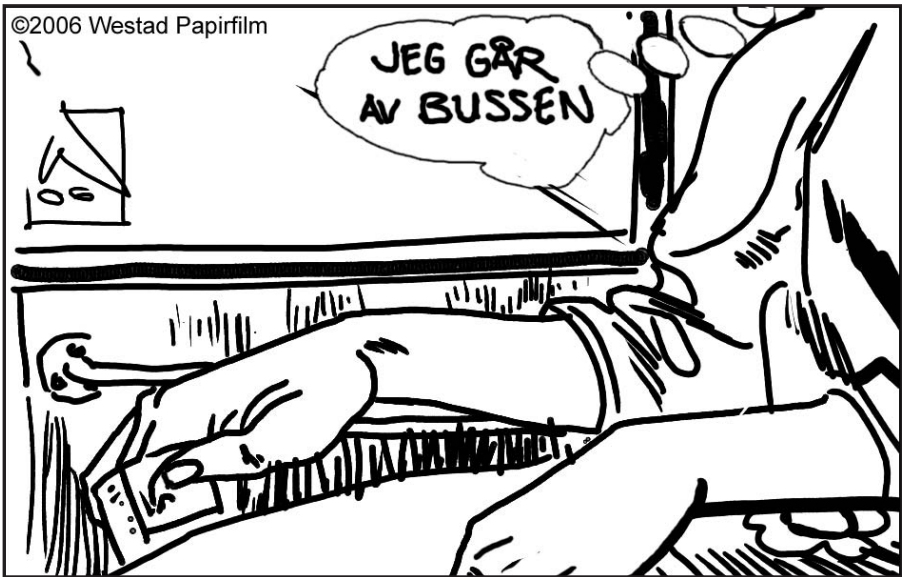
Tankeboblen fra Idas hode har teksten: Jeg går av bussen.



Eksemplet inneholder tre budskap som alle formidler akkurat det samme innholdet. Et tekstløst bilde hadde formidlet nøyaktig det samme. For de svakeste leserne kan en slik tilrettelegging være nødvendig.

## Eksempel 2:

En mer vanlig fortelleteknikk vil være å la bildet vise noe annet enn det som står i tankeboblen, for eksempel et større utsnitt. Det kunne være buss i trafikken eller luftfoto av en bydel, siden det sannsynligvis er etablert i et tidligere bilde at Ida går om bord i bussen. Eller man bruker et makro-perspektiv, som vist under. Scenen/bildet forestiller en buss, og tankeboblen viser at en person har bestemt seg for å gå av. Siden vi bare ser en hånd og en billett, er det viktig å få med i bildet et element som forteller leseren hvem som har tenkt å gå av bussen. Det kan være skuldervesken i kanten av bildet, flik av rutet jakke-erme etc, et objekt som har vært presentert tydelig for leseren tidligere i historien. Det kreves likevel mye av leseren som skal forstå at dette er et nærbilde av Idas hånd som holder en bussbillett.



For å stille skarpt på bruken av virkemidler i disse to eksemplene, har vi vist dem som enkelt-ruter, løftet ut av en større sammenheng. Skal tegneserien være lettlest, må vi få se hele Ida på bildet før eller etter eksempelbildet.



### Eksempel 3:

Her vises tekst under bilde, istedenfor i tekstboble.

I moderne action-tegneserier brukes ofte filmens virkemidler med "close-up" og utsnitt av objekter, personer og ansikter for å øke spenningen. Eksempelbildet alene er vanskelig å tolke: Er personen redd? Ergerlig? Sint?

Teksten forklarer bildet, og kan leses uavhengig av om leseren forstår bildeuttrykket.



- Er det noen der? sa hun

#### Eksempel 4:

Flere nærbilder i stående rektangelformede ruter brukes for å øke den dramatiske effekten. Her er tekstboblene plassert på en horisontal linje øverst i seriestripen, slik at det ikke er tvil om lese- rekkefølgen.



©2006 Barnebladet Blink/Westad Papirfilm

#### Eksempel 5:

Bildene på neste side, har en kompleks bilde-komposisjon. Handlingen er tegnet som bevegelse *mot* leseren (første bilde) og deretter *fra* leseren (lenger inn i fjellet, andre bilde). Boblene er plassert slik at det ikke er tvil om hvem som snakker først og sist. Selv om Z-mønsteret for leseretning brytes, er det heller ingen tvil om i hvilken rekkefølge boblene skal leses.



## Les mer

Briggs, Raymond: Snømannen.

Oslo: Gyldendal, 1978. ISBN 82 05 11166 9

Dupasquier, Philippe: Den store flukten.

Oslo: Cappelen, 1988. ISBN 82 02 11323 7

Eisner, Will: Comics & Sequential Art. Principles & Practice of the World's Most Popular Art Form. 22-utgave.

Tamaric, Florida: Poorhouse Press. ISBN 0 9614728 1 2

Ellers kan vi anbefale nettstedet [www.tegneserier.no](http://www.tegneserier.no) for folk i alle aldre.

# Bøker laget av stoff

Alle barn liker, og noen barn trenger, bøker laget av stoff. De som trenger dem, er barn som av én eller annen grunn må ha ekstra hjelp til å utvikle ferdigheter som er en forutsetning for å kunne lære å lese senere.

Lesing krever stor grad av koordinasjon mellom øye og hjerne, mellom øye og hånd. Du skal kunne holde boken i en vinkel så du kan se bildene, du skal kunne bla. Bøker laget av stoff er bedre å håndtere for barn med ufrivillige bevegelser, barn som ikke ser, barn med dårlig finmotorikk... Papirbøker går så lett i stykker, tåler ikke sikkkel, kan være helt umulige å bla i. Boken er en venn for mange barn, tøyboken er en myk venn.

Tøyboken har mange virkemidler. Det er fint å lage den sånn at den vekker barnas nysgjerrighet, for eksempel slik at når de strever med å få opp klaffen på en lomme, finner de en spennende leke. Barn er gjerne opptatt av historier om de nære ting, men det er også fint å ha med et overraskende poeng som kaller på latteren. En kan velge materialer som harmonerer med historien. Med filt eller et annet tykt stoff kan en lage bokstaver og tall som veves naturlig inn i fortellingene.

Japanerne har vært i en særklasse når det gjelder å lage tøybøker. Målgruppen har for det meste vært synshemmede barn. Mange av disse bøkene er sydd, men takket være nye produkter som borrelåser og borrestoff, kan du nå lage tøybøker uten å sy. Andre land har fulgt opp i de senere årene, for eksempel India og Slovenia.

Amerikaneren Anne Pellowski har holdt "workshops" i mange land, der poenget er at deltagerne skal lage bøker selv. Hun ble forbauset over hvilken kreativitet disse samlingene utløste hos deltagerne.

Det finnes noen tøybøker i vanlig salg, men de fleste er laget for å stimulere en liten gruppe barn. De fleste forlag er lite villige til å satse på denne typen bøker, men om bøkene er gode, vil de kunne fenge alle barn. Salgsmulighetene burde faktisk være gode.

## Les mer

Pellowski, Anne: How to make cloth books for children - a guide to make personalized books.

Pennsylvania: Chilton book company Radnor, 1992. ISBN 0 8019 8398 3

IBBY dokumentasjonstjeneste på Haug skole og ressurscenter i Bærum har en stor samling tøybøker til utlån. Der er det mulig å låne Pellowskis bok.

# Å lese og oppleve bøker med fingrene – følebilder og følebøker

Av Nina Askvig

*Det jeg hører, glemmer jeg;  
det jeg ser, husker jeg;  
det jeg gjør, forstår jeg*  
(kinesisk ordspråk)

For å gjøre bilder tilgjengelige for blinde og sterkt svaksynte, har man både i Norge og i andre land i flere år eksperimentert med utvikling og produksjon av *følebilder*, også kalt *taktile bilder* (taktil: følbar), som en kan lese og forstå med hånden og fingrene. Flesteparten av denne typen bilder er illustrasjoner til undervisningsmateriell, i form av kart, diagrammer o.l. Men noen få "tordenskiolds soldater" blant forfattere, kunstnere og forlag har siden 1970-årene også laget enkelte *taktile fag- og skjønnlitterære billedbøker* (følebøker) for barn og voksne.

Det er flere årsaker til den lave produksjonen. Å lage denne type bøker krever meget høy faglig og teknisk ekspertise, samt store økonomiske ressurser. Til tross for uvanlig høye produksjonsomkostninger, bør bøkene ha tilnærmet vanlig utsalgspris. I tillegg kommer de samme krav til kunstnerisk og litterær kvalitet som til vanlige billedbøker.

Taktil grafikk blir vanligvis laget som opphøyde bilder i relieff, ofte på svellepapir eller med plast. Det kan også være rene tekstilbilder (se kapitlet *Bøker laget av stoff*) eller collager, der ulike materialer (stoff, sandpapir, metall, plast, perler, skjell osv.) festes med velcro eller limes på baksiden. Bildene kan også være utstanset i kartong. Taktil grafikk trenger høy trykk-teknisk kvalitet for å kunne tolkes og for å kunne bevares over tid. Det er viktig at man bruker forskjellige materialer og teksturer

(overflatestrukturer) også innenfor samme billedoppdrag. Dette for å stimulere taktilitet (berøring) og for å hjelpe blinde og sterkt svaksynte lesere i tolkingen av bildet. Dessuten er klare, kontrastrike farger til hjelp og glede for sterkt svaksynte lesere.

## Utformingen av motivene i bildet

*Som kort, tørt gress på bakken*  
(Japansk blind gutts beskrivelse av en hest)

Materialvalget er nok først og fremst en produksjonsteknisk og økonomisk utfordring. Den største usikkerheten og kunstneriske utfordringen ligger antageligvis i spørsmålet om utformingen av motivene i følebildene. Hvordan kan man lage en taktil fremstilling som en blind leser umiddelbart kan oppleve og forstå uten assistanse fra en seende? Dette spørsmålet er særlig relevant i forhold til blindfødte og tidlig blitt blinde, som ikke har noen visuelle erfaringer som grunnlag for sine mentale forestillinger. I særdeleshet er det viktig i forhold til yngre barn, hvis språk er under utvikling, og som dessuten har liten erfaring i å lese bilder.

Taktile bilder som tar utgangspunkt i visuelle opplevelser, er som regel vanskelige for blinde å forstå uten tilleggsinformasjon. Det er flere årsaker til dette:

Det blindfødte barnet bygger opp språket sitt og opplever først og fremst ved hjelp av hørselssansen og berøring (taktil sans). Taktilitet, og naturlig nok ikke visualitet, er et sentralt element i blinde barns opplevelser og inntrykk som gir ord og begreper innhold for dem. Bilder som er basert på visuelle inntrykk kan derfor være kompliserte. Blinde opplever og ”leser” bilder fra detaljen til helheten. Når man avleser ”bit for bit”, er det vanskelig å oppfatte totaliteten i et motiv. Særlig er det komplisert å

opfatte helheten i store gjenstander. Den blinde gutten kan ikke "zoome" inn hele hesten med hode, kropp, fire ben og det hele, men han klapper hesten og opplever den taktilt "som kort tørt gress". En taktil representasjon av en hest kan derfor basere seg på en slik stykkevis og delt taktil opplevelsesform. Man kan fremstille karakteristiske detaljer ved hesten, slik som man, hud, sal og seletøy, dvs.detaljer ved en hest som blinde barn generelt har mulighet for å oppleve. I stedetfor å fremstille den visuelle formen, kan man understreke stoffligheten. I flere taktile bilder har man tatt konsekvensen av dette. En bit dyreskinn blir den taktile representasjonen for dyret.

At en gjenstands funksjon og ikke formen er vesentlig, blir bekreftet i blinde barns egne tegninger og billedkunst (Andersen, 1982, Fukurai, 1974). Skolebussen blir ikke fremstilt som en "kasse" med fire hjul, men som dørhåndtaket, stigbrettet og gulvet. I den taktile billedboken *Det var en gang* (Diesen, 1990) har forfatteren tatt konsekvensen av dette. Slissen til å putte pengene i tyggegummiautomaten blir den taktile representasjonen for hele boksen.

For å møte behovet for å avlese motivene i sin helhet med fingertuppene har man i noen taktile billedbøker fremstilt de litterære personene som små geometriske, utstansede figurer eller som abstrakte figurer med forskjellig former, størrelse og overflatestruktur. Her behøves ingen visuelle erfaringer, kun den fantasi som er felles for alle barn.

## Visuelt baserte taktile representasjoner og taktile adaptasjoner

Selv om mye tyder på at følebilder for blinde og sterkt svaksynte barn bør ha andre uttrykk enn "naturtro" visuelt baserte bilder, kan enkelte realistiske representasjoner fungere godt.



Det gjelder taktile avbildninger av særlig små gjenstander, der den taktile representasjonen har tilnærmet samme form, størrelse og overflatestruktur som barn kjenner fra det virkelige liv. Et eksempel er mynten i den taktile billedboken *Det var en gang* (Diesen, 1990). Av samme grunn fungerer også taktile bilder med virkelige, små gjenstander, slik som perler, skjell o.l.

Hva så med taktile adaptasjoner av kjente billedbøker, der man overfører motivene til en eller annen form for relieff, men beholder originalens visuelt baserte billeduttrykk? Disse taktile "oversettelsene" tar utgangspunkt i seendes forestillingsverden og kommer derfor i konflikt med ønsket om å lage bilder og kunst på blindes premisser. De forutsetter dessuten vanligvis en seende veiviser eller en trykt "nøkkel" for å kunne bli forstått.

Likevel kan slike "oversettelser" ha sin misjon. Selv om motivet kan være komplisert å forstå, kan en slik bok vekke nysgjerrighet og stimulere til å gå på jakt i bildet. Muligens kan den også lære blinde barn å gjenkjenne visuelle former og dermed gi dem muligheter til å tilegne seg visuelle koder som gjør det lettere å fungere i skole og samfunn.

Disse adaptasjonene kan være spennende og utviklende også for andre lesere. Både svaksynte lesere som kan lese vanlige bilder, barn med motoriske vansker og lesere med utviklingshemming kan ha særlig glede av tekstilbøker og taktile bøker med fargesterke, konvensjonelle bilder som appellerer til både syn og berøring. Slike bøker kan være spennende for alle barn og bidra til kommunikasjon mellom seende og synshemmede barn.

Voksne blinde lesere med et godt utviklet språk og leseerfaring vil antageligvis kunne ha større nytte av visuelt baserte billeduttrykk, fordi de kan profitere på trykte beskrivelser av bildene. Et spennende prosjekt om billedkunst som "møtested"

for blinde og seende var Kjersti Grøstads adaptasjoner i relieff av Edvard Munchs *Skrik* og *Kyss*, ledsaget av lydkulisser og en billedbeskrivelse på lyd, punktskrift og i svartskrift (vanlig skrift). En spørreundersøkelse i forbindelse med utstillingen viste at målgruppen blinde og sterkt svaksynte mente at utstillingen bidro til bedre forståelse og opplevelse av motivene i bildene enn de hadde fra før. De mente også at de fikk en bedre kunstopplevelse og kunstforståelse. Konklusjonen var at en ledsagende god billedbeskrivelse gir forestillinger og indre bilder om hvordan bildene ser ut (Grøstad, 1996).

## Billedteksten

Teksten i bøker med følebilder er vanligvis satt i punktskrift (Braille), eventuelt også i svartskrift (vanlig skrift), slik at bøkene kan leses både av blinde og seende.

Hvis teksten skal kunne leses samtidig av blinde og seende, bør punktskriften plasseres under svartskriften, slik at håndlesingen ikke skygger for øyelesingen. Det er også viktig at punktskriftteksten ikke inngår i det taktile billedoppslaget, men settes i tydelig avstand fra dette, slik at den blinde leseren ikke får problemer med å skille tekst og bilde. Også punktskrift krever trykk av høy kvalitet som gir god lesbarhet og holdbarhet over tid.

Man skal være omhyggelig med valg av ord og begreper i billedteksten, særlig i bøkene for de minste.

I manuskriptet til boken *Hvad er det?* (Allen Jensen, 1977) beskrev forfatteren to av sine litterære personer som henholdsvis *høy* og *tykk*. Hun ble øyeblikkelig korrigeret av leserne i kontrollgruppen, som forandret navnene til *Lange Ru* og *Brede Ru*. Framstillingen i relieff av *Høye* og *Tykke Ru* ble naturlig nok avlest som todimensjonale figurer, som derfor ikke kunne beskrives med de tredimensjonale begrepene *høy* og *tykk*. Bilder,

også taktile, inneholder ofte en illusjon av tredimensjonalitet. Mens den seende vanligvis oppfatter dette raskt, er dette komplisert å forstå for blinde, som må lære hvordan forskjellen på to- og tredimensjonalitet i et bilde kan arte seg (Johansen, 1997).

Allen Jensen forteller videre (Allen Jensen, 1989) om et liknende problem. Hun lot en av sine abstrakt tegnede personer Lille Pjusk gjemme seg *bak* Lille Glatt. Mange blinde barn hadde problemer med å tolke dette bildet. Fordi de taktilt ikke kunne oppfatte perspektivet, forsto de heller ikke begrepet *bak*. Noen av barna sa at Pjusk var blitt mindre, og noen løste problemet ved å si at Glatt hadde lagt seg oppå Pjusk.

## Hvorfor taktile bilder og bøker

Selv om følebilder og følebøker krever store ressurser både faglig, økonomisk og ikke minst fra den blinde leserens side, bør disse bildene og bøkene ha sin naturlige plass i bokproduksjonen. Den taktile billedboken fremmer taktil sans og forbereder det blinde barnet til lesing av punktskrift.

Bøker med ulike typer følebilder har vist seg å være spennende bøker også for seende. De har også vist seg å være en inngangsport for seende, både barn og voksne, til å prøve å forstå noe av blinde og sterkt svaksynte menneskers oppfattelse av verden rundt.

Generelt er billedbøker en kilde til språk, informasjon, opplevelse og leseglede, og de har en klar sosial funksjon. Det er derfor naturlig og også en forpliktelse å gi mennesker med sterk grad av synshemming muligheter til å oppleve bilder og kunst i bøker - alene og i samspill med andre.

## Les mer

### **Faglitteratur**

Allen Jensen, Virginia: The prospect of discovery. Seminar Easy to Read – papers, criteria and results s. 49-63.

Hague: Dutch Centre for Public Libraries, 1989.

Andersen, Karen: Kan blinde barn kommunisere ved hjelp av tegninger? (hovedoppgave).

Hosle: Statens spesiallærerhøgskole, 1982.

Askvig, Nina: Skjønnlitteratur og faktabilledbøker i spesialpedagogikk. Befring & Tangen (red.), Spesialpedagogikk s. 575-592. 3. utg.

Oslo: Cappelen akademisk, 2004. ISBN 82 02 23176 0

Fukurai, S.: How can I make what I cannot see?

New York: Van Nostrand, 1974.

Grøstad, Kjersti: Kunst for kjennerne – hvordan kan man tilrettelegge billedkunst for synshemmede?

Oslo: Høgskolen i Oslo, avd. for estetiske fag, 1996.

Johansen, Aud: Strek-koder – blindes vei inn i bildenes verden.

Oslo: Spesialpedagogikk 9/97.

Reidarson, N. Askvig: Litteratur – et møtested for alle? Dalen, Rygvold, Tangen (red.), Mangfold og samspill s. 183-197.

Oslo: Universitetsforlaget, 1999. ISBN 82 00 45129 1

### **Taktile billedbøker**

Allen Jensen, Virginia & Dorcas W. Haller: Hvad er det?

København: IBIS, 1998 (1977).

Diesen, Anette: Det var en gang. Oslo: Solum, 1990.

# Følebilder – den store utfordringen for forleggere

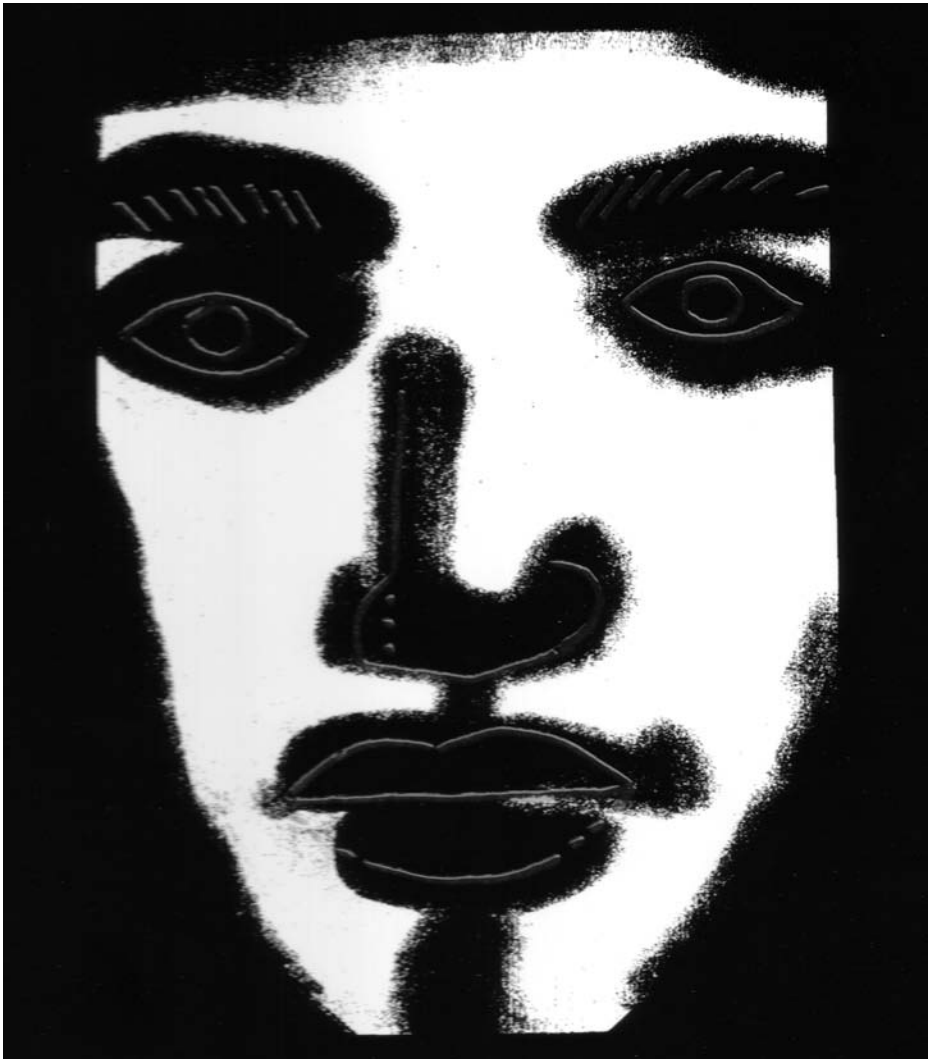
Følebilder, eller taktile bilder med tanke på synshemmede, er et smertens barn for forleggere. Virginia Allen Jensen, pioneren på området, forteller om jakten på et trykkeri som kunne påta seg oppgaven med reliefftrykk. De fant frem til Christian Sorm, hvis spesialitet var serigrافي. Han bygget en egen maskin til formålet og klarte til sist å masseprodusere hele trykkark med presise reliefftrykk.

Dette var for nærmere tredivet år siden, og fremdeles er hver ny følebok en utfordring for forleggeren. Solum Forlag har utgitt Anette Diesens bøker i 15 år. Den første, *Sur eller blid*, kom i 1990. De har virkelig fått prøve seg på ulike taktile elementer: Dukker, skjell, perler, spilledåser, mynter... I opplag på 1000 betyr dette en stor innsats fra forlaget side. En skal finne lim som holder, og limet må være giftfritt. En skal finne spesielle innbindinger som beskytter innholdet. Et annet problem ved innbindingen er at bøkene skal kunne ligge flatt. Derfor velger en ofte en spiralrygg, en løsning som er vanskelig for bibliotekene. Else Krogh-Hansen, redaktør for følebøker på Solum i mange år, hadde nok en mer variert jobb enn sine kolleger!

Hennes forgjenger, Kristin Bielenberg Søhoel, skriver følgende (i *Utgivelser av taktile bøker*. Spesialpedagogikk, 10/93):

”Utgivelser av illustrerte bøker for blinde stiller både forlag og alle ledd på den tekniske siden av produksjonen foran uventede og kompliserte utfordringer. Solum Forlags intensjoner med å påta seg oppgaven, er først og fremst viljen til at litteratur skal være tilgjengelig for alle. Problemet er imidlertid at denne typen utgivelser – som for eksempel bøkene til Anette Diesen – sprenger alle grenser for vanlig forlagsvirksomhet.”

Det økonomiske aspektet gjør at de er helt avhengige av mye støtte. Heldigvis finnes denne nå. For eksempel er Karl E. Nilsens bøker *Ansiktet* og *Tyrannosaurus rex* finansiert både ved at Norsk kulturråd har kjøpt inn bøkene, og at Leser søker bok har støttet dem økonomisk. Leser søker bok gir også faglig hjelp i arbeidet med tilretteleggingen.



I Karl E. Nilsens *Ansiktet* (2003) er linjene i ansiktet taktilt markert ved hjelp av plast.

# Utforming av bøkene

Utforming av bøkene er alfa og omega når det gjelder tilgjengelighet. Dette er den store utfordringen for forleggerne som vil gi ut tilrettelagt litteratur. Det dreier seg om å oppnå mest mulig av det som Ingolv Austad fra Senter for leseforskning i Stavanger kaller **leselighet**, det vil si det som gjør en tekst visuelt lett tilgjengelig.

Mye av det vi skriver her gjelder **alle** typer bøker. Det skal gode grunner til å sette en bok med 8 punkters skrift. Mange flere bøker kunne bli tilgjengelige for langt flere om forlagene generelt kunne gå litt opp på punktstørrelse og linjeavstand eller unngå uheldig mørkt raster som bakgrunn for teksten.

Det er fristende for en forlegger å spare papir når prisene på papir er høye, men det skremmer mange lesere, ikke bare dem med lesevansker. Det er gjennom kvalitet vi øker muligheten til å nå alle lesere.

## Skrifttyper

Kursiv er generelt vanskelig å lese. Bruk fete typer i stedet hvis noe skal markeres. (Rise: Valg av skrift og barns leseferdighet, 1998.)

Det er vanskelig å si noe generelt om hvilke skrifttyper som er best å lese. Noen undersøkelser viser simpelthen at vi leser best den skrifttypen vi er mest vant til. For mange av oss vil det si antikva, som er svært vanlig i norske bøker. Antikva er en fellesbetegnelse for alle skriftsnitt som har seriffer; små fot- og eller toppstreker på hver bokstav. Seriffene påvirker lesehastigheten positivt. Det er også logisk at en god antikvaskrift

er bra fordi den peker langs grunnlinjen i leseretningen. Når det gjelder mennesker med synsproblemer, foretrekker de som regel grotesk. Det er fellesbetegnelsen på skriftsnitt hvor bokstavene mangler seriffer og strekene er like tykke i alle retninger. Det er antaglig jevnheten på strekene som gjør det enklere å lese når du ser dårlig. Vi tror også at det er en god skrift for dem som strever med å lese fordi ordene skiller seg så klart fra hverandre. Det er en vanlig plakatskrift fordi typene er lette å lese på avstand. Denne teksten er skrevet i grotesk - Areal 12 punkter.

I de senere årene har en skrifttype utviklet i England, Sassoon Primary, vært vurdert spesielt i forhold til begynnerlesing. Det er typer som ligger ganske nær opp til formskrift, og er utviklet på basis av hva barna selv foretrekker å lese. Den burde være interessant for forlag som arbeider med barnebøker eller begynnerbøker i lesning

Fonter med ujevn tykkelse på strekene, eller særlig smale, høye eller magre fonter er ikke gode å lese. Sammentrykte fonter hvor strekene over og under "grunnlinjen" blir korte, gir en monoton tekst. Det samme gjelder fonter med en mekanisk eller strengt geometrisk form.

## Punktstørrelse og linjelengde

Det er ikke bare skriftsnittet som avgjør om en tekst er god å lese, størrelsen er like viktig. De fleste av oss leser bedre når fontstørrelsen er 11-12. Blindedeforbundene i Norge og England hevder at 12 punkter bør være minimumsstandard i vanlig tekst for alle, da er den også lesbar for ganske mange synshemmede. Flere av bøkene som er tilrettelagt for synshemmede eller utviklingshemmede, er satt med større skrift, opp til 14 punkter. Regelen er ikke absolutt. En punktstørrelse på 14 kan nemlig



virke jevnstor med en på 12, avhengig av typen font. Det er fordi fontstørrelsen bestemmes av de høye (t,f...) og lave (p, g) bokstavene. I fonter med relativt høye og lave bokstaver, blir bokstavenes "kjernestørrelse" liten, slik man for eksempel ser den i a, e og s.

Blir typene for store, er det vanskelig å overblikke linjene. Linjelengden bør ikke bli tilsvarende lengre. Anette Diesen (2004) anbefaler linjelengde på rundt **11 cm**. Lengre rader gjør linjeskiftet vanskelig for leseren, fordi det blir så langt tilbake til begynnelsen av neste linje.

Ellers er det vanlig å si at "for mye, for lite forderver all ting": Ved 30 tegn får du sjelden sagt noe meningsfylt på én linje, og du bruker mye energi på å skifte rad. 90 tegn er en lang linje som er vanskelig å overblikke. Det ideelle er ca **55-60** tegn.

Det kan også være verdt å merke seg at en tekstblokk på tre linjer er mest i balanse hvis midtlinjen er lengst.

## Linjedeling og avsnitt

Ofte kan tekster gjøres godt tilgjengelige bare ved hjelp av setningsdeling og hyppige avsnitt.

En viktig utfordring dreier seg om fordeling av tekst på sidene. Det er svært uheldig om en setning blir delt slik at den fortsetter i neste spalte, på neste side eller enda verre, neste oppslag. Avsnitt bør heller ikke deles på to sider dersom det bare havner en linje eller to på en av sidene. Den som strever med å lese, trenger et pusterom nederst på hver side. Dette kravet fordrer godt arbeid med fordeling av teksten.

Unngå å sperre ut teksten på hver linje slik at høyremargen blir snor-rett. Dette lager ulik avstand mellom ordene og gjør det vanskelig å orientere seg i teksten. Det er en klar fordel med taggete marg. For mange lesere er det helt nødvendig for å kunne finne igjen hvor de var når de stoppet opp. Det beste er om det er høyremargen som er taggete, men det hjelper også med innrykk ved begynnelsen av hvert avsnitt.

Med en linjelengde på 10-12, må vi ofte dele midt i en setning. Spørsmålet om hvor en skal dele setningene, er omdiskutert. Mange mener du skal dele midt i et setningsledd for å "dra" leseren videre. Når det gjelder mennesker med kognitive vansker, mener man at det letter forståelsen om setningsleddet fullføres på samme linje. Når det gjelder etniske minoriteter, kan det bli vanskelig å få sammenheng i teksten hvis vi for eksempel deler opp faste uttrykk (les mer i kapitlet om enkel tekst).

Avsnitt er med på å lette lesingen fordi det gir mulighet til å hvile. Derfor er det en klar fordel med mange avsnitt. En rundspørring blant ungdom med dysleksi viste likevel at flere av dem reagerte på de mange avsnittene. Det gav assosiasjoner til dikt hos noen, og andre mente de skilte seg så mye fra andre bøker at de ikke ville bli sett lesende i en slik bok. Hvis formatet var "tøft", kunne de lettere akseptere en slik utforming. Her må en prøve seg frem og balansere mellom ulike hensyn.

## Rom

Mye rom/luft på en side er viktig. Linjeavstanden kan være avgjørende for om en tekst er enkel å lese eller ikke. Det er ikke så mange bøker som sier noe om typografi på kolofonsiden, men der de har det med, nevnes gjerne både punktstørrelse og linjeavstand (kegel). Liv Riktor Lykkenborgs bok *Svein rømmer* er for eksempel satt med 14/18 Egyptienne Seriffa, 14 punkts

skriftstørrelse og 18 punkts linjeavstand (ett punkt = 0,353 mm). Valget var resultat av en omfattende utprøving.

Det er ikke sånn at større linjeavstand automatisk gjør en tekst mer lettlest. En tekst med for eksempel 8.5/15 er ikke lett å lese.

De små typene blir ikke større av at det er lengre avstand mellom linjene. Som en regel kan en si at linjeavstanden skal være 20-30 % større enn bokstavstørrelsen. 14/18 anbefales av flere, blant annet av den ledende finske grafikeren Markus Itkonen.

Andre hensyn er ordavstand; det bør ikke være unødvendig lang avstand mellom ordene. Da kan du miste flyten i lesingen. Bokstavene bør stå ganske nær hverandre, slik at hvert ord blir en enhet. Denne "kniping" må gjøres individuelt etter skriftsnitt og punktstørrelse.

## Spalter

Det er en fordel å holde seg til én spalte, med mindre boken har et liggende format slik at avstanden mellom spaltene blir ganske stor og muligheten for innrykk er til stede. Med to spalter følger ofte mange bindestreker. Som nevnt tidligere er bindestreken et dårlig virkemiddel i de fleste sammenhenger. Blant annet er det uheldig at leserne kopierer den i sine tekster. Mer enn to spalter blir for uoversiktlig.

## Tekstbokser og andre effekter

Et annet spørsmål gjelder overskriftsgrader, margtekster, bildetekster, skifte i skriftstørrelse, bakgrunnsfarger, "bokser" med tilleggsstoff, stjerne som viser til ordforklaringer nederst på siden osv. Dette vil særlig være aktuelt i faglitteratur. Undersøkelser viser at mange av disse effektene er helt bortkastet på den som

har lesevansker, det forvirrer mer enn det hjelper. Hvis ikke illustrasjonen står på en egen side, leser de ofte bildeteksten som en del av den vanlige teksten. Ordforklaringer bør legges inn i teksten hvis den skal bli lest. En farget boks med tilleggsstoff vil ofte være mindre lesbar pga. dårlig kontrast. Slike ekstra effekter burde være gjenstand for utprøving og nøye overveielse under arbeidet med boken.

## Farge/bakgrunn

Hvitt papir med sort tekst er best når det gjelder lesehastighet, så kommer grønt på hvitt, blått på hvitt og svart på gult. Svakt gult eller svakt grått papir kan brukes, men bare med svart tekst.

De samme hensynene må en ta hvis en ønsker å variere bakgrunnsfarge. Det kan være for å markere bildetekster, margtekster, kapitteloverskrifter m.m. Mange bøker er gjort utilgjengelige bare fordi de har farget raster bak teksten. Selvfølgelig kan slike grafiske løsninger gjøre en bok innbydende, men ofte ser vi at valgene rett og slett bare virker ubetenksomme; bakgrunnsfargen tilfører verken estetikk eller lesbarhet.

## Illustrasjoner

Når det illustrasjoner, må en først ta stilling til i hvilken grad det skal være illustrasjoner. Vi ser på den ene siden at romaner for voksne ikke pleier å være illustrerte. På den annen side lever vi i et bildesamfunn, og bør kunne ha flere illustrasjoner i romaner for voksne enn vi har nå. Det er et ønske om illustrasjoner for å lette lesningen både for mennesker fra språklige minoriteter og for dyslektikere. Det blir en balansegang.

Disse illustrasjonene bør ikke være bare til pynt, men de kan være noe å hvile seg i, en støtte for leseren. Om de avspeiler og utdyper stemningen, kan de tilføre boken noe vesentlig, ikke minst kan de bidra til å høyne bokens kunstneriske kvalitet. En illustrert roman vil få en større gruppe "selvlesere" enn én med ren tekst.

Plasseringen av illustrasjonene er viktig. Som regel bør bildene stå på samme oppslag som teksten de er knyttet til. De som er rent forklarende, bør stå der de hører hjemme i teksten. De som skal høyne bokens kunstneriske kvalitet og tiltrekke nye lesere, kan stå som en gulrot, eller som en belønning, når et kapittel eller avsnitt er ferdiglest.

## Papir

Det er mange hensyn å ta når man skal velge papir: overflate, tykkelse, gjennomsjinnlighet, farge, pris, vekt... Papirkvalitet har aller mest å si for synshemmede, men det som er bra for dem, vil være bra for andre også.

Mange synshemmede har lysømfintlige øyne, det er derfor best med matt papir. Ugjennomsjinnligheten, eller opasiteten, bør være høy. Det er svært uheldig for alle lesere om teksten på baksiden av arket skinner igjennom.

Illustrasjoner kommer best frem om papiret er litt blankt, men kvaliteten blir som regel god nok også på matt papir.

Når det gjelder lesere som har ufrivillige bevegelser eller problemer med finmotorikken, bør en velge kraftig papir og en solid innbinding.

## Bøker på skjerm

Det meste av det som er skrevet om typografi og bakgrunnsfarger vil kunne overføres til skjermbildet. I tillegg vil mange av dem som leser på skjermen ha muligheter til å tilpasse skrifttyper, skriftstørrelser og bakgrunnsfarger etter egne behov dersom sidene er teknisk tilpasset den såkalte WAI-standard. Dette kan du lese mer om på Internett, for eksempel på nettstedene til Deltasenteret (<http://www.shdir.no/deltasenteret/ikt/internett/>).

## Merking

Merking – ikke-merking har alltid vært et spørsmål både når det gjelder tilrettelagt litteratur og lærebøker. Skal det stå at boken er for en bestemt målgruppe? Skal det stå alderstrinn? Skal det stå hvem som har støttet utgivelsen? Alle instanser som gir økonomisk støtte vil gjerne det skal nevnes på kolofonside eller bakside. En viss pekepinn om alder er ofte både ønskelig og nødvendig. Utviklingen har uansett gått mot en mer diskret merking i løpet av de senere årene. Leser søker bok krever at bøkene vi støtter merkes med logoen vår. Logoen er ment som en garanti for at boken både er tilrettelagt og har en høy kvalitet.

Når det gjelder merking med målgruppe eller ikke, kan det være mer problematisk. Vi er vant til at baksiden på bøkene gir en pekepinn om hvilken leser den henvender seg til. Samtidig er det viktig at de tilrettelagte bøkene finner så mange lesere som mulig. Både i dette heftet, på [boksok.no](http://boksok.no) og i katalogene våre har vi i Leser søker bok prøvd å bruke inkluderende betegnelser som peker mer mot tilretteleggingsformer som ”enkel tekst” eller ”enkelt innhold” enn mot en eventuell nedsatt funksjonsevne. Vi vil gjerne at forlagene som får støtte fra oss skal ha et bevisst forhold til dette spørsmålet når de lager baksidetekster og omtaler bøkene, og ikke bare kaller en hver tilrettelagt bok for ”lettlest”.

## Les mer

Diesen, Anette: Du vil vel bli lest. Forfatteren, 2/2004.

Hellmark, Christer: Typografisk håndbok.  
Oslo: Spartacus, 2000. ISBN 82 430 0153 0

Läromedelsutveckling Læremiddelutvikling – text/tekst - bild/bilde  
- typografi/design

Härnösand/Oslo: Statens institut för Handikapprågor i skolan  
(SIH), Sverige og Nasjonalt læremiddelsenter (NLS), Norge,  
1999.

Många kan läsa mer – vägledning för bättre utforming av trykt  
text. Enskede: Synskadades Riksförbund, 1993.

# Kan vi lage bøker for flere grupper?

I slutten av 70- årene og begynnelsen av 80-årene ble det laget en serie lærebøker, *Metoder og ideer*, for personer med utviklingshemming. Gyldendal Norsk Forlag fikk mange henvendelser fra lærere som arbeidet med etniske minoriteter. "Bøkene ville passe så fint for dem som skulle lære norsk hvis bare... "Hvis bare" dreide seg om at en del av bildene og aktivitetene synliggjorde at boken var skrevet for utviklingshemmede. Kunne vi ikke ha bilder av vanlige mennesker? Vi som arbeidet med bøkene, mente det var viktig at utviklingshemmede endelig opplevde at de var bra nok til at en kunne vise bilder av dem og skrive om dem.

Nå er samfunnet blitt mer inkluderende. Det er ikke dermed sagt at det er lettere å skrive bøker som kan passe for flere grupper, men både personer med utviklingshemming og personer med språklige minoritetsbakgrunn i første del av norskopplæringen trenger meget enkel tekst. En kan tenke seg faktabøker om emner som er interessante for begge gruppene. I en alfabetiseringsperiode kan bildebøker for voksne uten tekst være et utgangspunkt for språkoppbygging, uten at en har tenkt på verken den ene eller den andre målgruppen. Det er viktig at vi ikke lar det spesielle skygge for det generelle når vi tilrettelegger bøker.

Elektroniske bøker gir mulighet til mange former for tilrettelegging og differensiering, med leseliste for synshemmede, syntetisk tale, valg av vanskelighetsgrad på tekstene m.m. Her vil vi kunne nå flere grupper, spesielt på det faglitterære feltet.

Et eksempel på slik nivå-differensiering har vi i *Samfunnet Norge* (Hoftun/Hofgaard Swensen) som ligger på nettsidene til Utdanningsdirektoratet (<http://skolenettet4.ls.no/samfunnet/>). Den



har en enkel tekst og en fordypningstekst, den har en ordbok, den kan tas ut i Word med mulighet for videre bearbeiding, det kan brukes leselist, den har syntetisk tale, og den er på bokmål, nynorsk og engelsk. Målgruppene er etniske minoriteter og utviklingshemmede, og den har nådd begge grupper.

Det har ikke tidligere vært noen stor produksjon av tilrettelagte bøker i Norge, men forfattere, illustratører og forlag som har arbeidet med bøkene, har ofte sett muligheter for et utvidet marked. For eksempel har Anette Diesens barnebøker for synshemmede med taktile illustrasjoner blitt minst like populære hos seende barn. Heidi Kahrs Damms bøker med Bliss om *Jenny + Blå* og *Julie + Lita* gleder ikke bare barn med cerebral parese. Bliss-symbolene er en spennende, ekstra dimensjon for et hvert nysgjerrig barn.

*Den lette hageboka* av Dorte Gjefsen som er skrevet med tanke på mennesker med dysleksi, har absolutt et bredere publikum. Den er kortet inn så det som står igjen er aktuelt for folk som ikke har hagestell som sin spesielle hobby. Erik Erikssons *Greske guder og helter* og Ann Andréns *Safari i Afrika* er også eksempler på bøker som gir nok informasjon til alle som ikke har emnene som spesialinteresse.

Serien *LITT Å LESE*, gitt ut på Gyldendal med støtte av Leser søker bok, er et forsøk på å nå et bredt publikum fra ungdom og oppover. Det er små bøker med enkel tekst som er skrevet av kjente forfattere og tar opp et mangfold av emner.

Mange "vanlige" bøker er tilgjengelige for mennesker med leseproblemer. Noen forfattere skriver naturlig lettlest og har vært en døråpner for enkelte dyslektikere. Det gjelder for eksempel Ragnar Hovland.

Når vi leser om Benkt-Erik Hedins arbeid med diktsamlingen *Dikter tillsammans/Dikt vi har sammen* i heftet *Det enkla och det svåra*, som er skrevet for utviklingshemmede, forstår vi hvor vanskelig det kan være å skrive tilrettelagt. Til gjengjeld har det grundige arbeidet hans virkelig båret frukter. Ingen av hans andre diktsamlinger har solgt tilnærmedesvis så godt. Den leses av dem den ble skrevet for - og av folk flest!

Sist, men ikke minst, er tegneserier og bildebøker sjangre som når mange lesere, både med og uten behov for tilrettelegging.

På spørsmålet som ble stilt i overskriften kan en svare: Det går an å skrive bøker som passer for ulike lesere. Men mange forfattere har én type leser i tankene når de skriver, og det bør de kanskje ha. Så blir det en ekstra bonus når det viser seg at de har lykket med å nå ut til mange.

## Les mer

Hedin, Benkt-Erik: *Det enkla och det svåra*.  
Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1989. ISBN 91 7662 457 9

Litteratur og kunst – temahefte  
Oslo: Spesialpedagogikk, 10/93.

# Etterord

Dette etterordet er ikke en oppsummering, men en nærmere omtale av et par av institusjonene knyttet til arbeidet med tilrettelagt litteratur.

## Leser søker bok

Leser søker bok ble etablert i 2002 og har et 20-talls medlemmer. Vi støttes økonomisk av Kulturdepartementet. Som før nevnt i starten, arbeider vi på fire felt, som alle er like viktige.

Det tar lengre tid å skrive tilrettelagte bøker enn andre bøker, derfor er det rimelig at forfatterne får kompensasjon for merarbeidet. Siden målgruppen ofte er mindre, vil de også kunne få mindre royaltynntekter. Derfor fordeler Leser søker bok økonomisk støtte til dem som vil utvikle tilrettelagte manuskripter. Mange av dem skriver slike bøker for første gang. Det vil derfor være behov for faglig støtte, noe Leser søker bok også gir.

De samme forholdene gjelder for støtten til forlagene. Bøkene kan koste mer å lage, både i tid og penger, og de kan ha mindre salgspotensiale. De fleste forlag mangler kunnskap om tilrettelegging. Også her kan en få økonomisk og faglig støtte fra Leser søker bok.

På våre bokmerker sier vi "leser søker bok søker leser..." Det er ingen vits i å støtte utvikling og utgivelse av bøker som ingen vet om. Derfor gir vi ut katalogen Bok til alle, med tilrettelagte bøker i salg, og prøver å gjøre bøkene synlige i bokmarked, bokhandel og bibliotek. Et annet viktig informasjonstiltak er søkebasen [www.boksok.no](http://www.boksok.no). Der legger vi inn bøker som er tilrettelagt i én eller annen form og kategoriserer den etter tilretteleggingsform, emne, sjanger, alder med mer. Det kan av og til være vanskelig

å avgrense. Vi legger inn forholdsvis mange bøker fra forlagenes "lettlestserier", for barn, dels fordi de gjerne har storskrift. Det er også viktig å gi alle lesere et mangfold av titler, slik at de kan se om det er noe som interesserer. Av og til tar vi med bøker som ikke helt kan sies å være tilrettelagte. Der begrunner vi det. Som oftest gjelder det bøker som er forholdsvis lette å lese, og som har vist seg å ha en slik appell at også uvante lesere gir seg i kast med dem.

Noen av bøkene trenger formidling for å bli tilgjengelige. Her støtter Leser søker bok bibliotekene for å få dem til å bygge opp et nettverk av leseombud som formidler bøker til ulike lesere. Dels skal leseombudene lese høyt, men målet er hele tiden å hjelpe alle som overhodet har mulighet, til å lese selv. Leseombud er ønsket i mange sammenhenger – på sykehjem, i psykiatrien, i boliger for utviklingshemmede, i fengslene m.m.

Når det gjelder litteraturlisten i dette heftet, inneholder den en del lite kjente og til dels gamle publikasjoner. Som nevnt innledningsvis er tilrettelagt litteratur ikke akkurat et prioritert felt for forskere. Med noen få unntak vil alt det er referert til kunne lånes fra Leser søker bok. IBBY dokumentasjonstjeneste på Haug skole vil også kunne skaffe en del.

## IBBY dokumentasjonstjeneste

IBBY – International Board on Books for Young People – er en ikke-kommersiell organisasjon som representerer et internasjonalt nettverk av mennesker fra hele verden som ønsker å arbeide for barn og bøker. I Norge har IBBY siden 1985 hatt et senter med en stor samling av bøker om og for personer med spesielle behov. De har både norske og utenlandske bøker. Dette er en egen del av IBBY som bare finnes i Norge.

”Dokumentasjonstjenestens målsetting er nasjonalt og internasjonalt å fremme forskning, produksjon, formidling og bruk av bøker egnet for mennesker med spesielle behov og formidle spesialpedagogisk innsikt og kunnskap om spesielle behov i forhold til boktyper, design og innhold.”

Bøkene kan lånes ut. Inntil 2002 var det en avdeling under Universitetet i Oslo ved Institutt for spesialpedagogikk. I 2004 ble tjenesten flyttet fra Universitetet i Oslo til Haug skole.

Adresse: Haug skole og ressurscenter, Haugtunvn.3, 1356 Bekkestua. Leder: Heidi Cortner Boiesen (heidicbo@online.no).

## Norsk kulturråd

Norsk kulturråd har spilt en viktig rolle for tilrettelagt litteratur. De har innkjøpt mange av de tilrettelagte bøkene som er blitt oppmeldt gjennom årene, og de fortsetter heldigvis med det. De har åpnet opp for ”dobbeltoppmelding”, det vil si at en forfatter har mulighet til å få innkjøpt to bøker i året om den ene er en tilrettelagt bok støttet av Leser søker bok. De kan også gi støtte i form av spesialinnkjøp. Som nevnt er følebøkene ekstra dyre å produsere. Disse bøkene ville aldri ha kommet ut om ikke Norsk kulturråd så det som sin oppgave å skaffe bøker til alle.

## Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek

Norsk lyd- og blindeskriftbibliotek (NLB) er landets største produsent av lydbøker og punktskriftbøker. De har også interfolierte bøker og følebøker til utlån (utlaan@nlb.no). Både synshemmede og andre med dokumenterte lesevansker kan låne bøker her.

# Litteraturhenvisninger

Ahlén, Birgitta: Hoppa in i böckernas värld!  
Lund: BTJ Förlag, 1998. ISBN 91 7018 412 7

Ahlén, Birgitta: Hoppa in i böckernas värld!  
Lund: BTJ Förlag, 2005. ISBN 91 7018 530 1

Askvig, Nina: Skjønnlitteratur og faktabilledbøker i spesialpedagogikk. Befring& Tangen (red.), Spesialpedagogikk s.575.592.3.utg. Oslo: Cappelen akademisk, 2004.  
ISBN 82 02 23176 0

Austad, Ingolv: Lettlestbøker og lesbarhet – bøker som er lette å avkode og lette å forstå.  
Oslo: *Norsklæreren*, 5/1994.

Beck, Ingamaj: Bilden i LL-boken.  
Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1987. ISBN 91 7662 199 1

Bielenberg Sørhoel: Utgivelser av taktile bøker.  
Spesialpedagogikk, 10/93.

Briggs, Raymond: Snømannen.  
Oslo: Gyldendal, 1978. ISBN 82 05 11166 9

Braadland, Nina: TEGN-TIL-TALE – FOR ALLE - en vei til talespråket.  
Oslo: Gyldendal, 2005. ISBN 82 05 34976 2

Diesen, Anette: Du vil vel bli lest.  
Forfatteren, 2/2004.

Dupasquier, Philippe: Den store flukten.  
Oslo: Cappelen, 1988. ISBN 82 02 11323 7

Eisner, Will: Comics & Sequential Art. Principles & Practice of the  
World's Most Popular Art Form. 22-utgave.  
Tamaric, Florida: Poorhouse Press. ISBN 0 9614728 1 2

Ekarv Margarete og Molly Johnson: Att bearbeta till lättläst för  
vuxna.  
Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1988. ISSN 0282 7522  
ISBN 91 7662 454 4

Ekenborn, Lars: Den fotografiska bilden.  
Stockholm: Skolöverstyrelsen, 1989. ISBN 91 7662 585 0

FNs Standardregler for like muligheter for mennesker med  
funksjonshemming (1993 – norsk 1995)  
Et særtrykk kan bestilles direkte fra Sosial- og helsedirektoratet.

Guidelines for Easy-to-read Materials  
Samlet og utgitt av Bror I. Tronbacke  
The Hague, the Netherlands: IFLA publication, 1999.  
ISBN 90 70916 6 49 (Bestilles fra [publications@ifla.org](mailto:publications@ifla.org).)

Hedin, Benkt-Erik: Det enkle och det svåra.  
Stockholm: Skolöverstyrelsen 1989. ISSN 0282 7522  
ISBN 91 7662 457 9

Hellmark, Christer: Typografisk håndbok.  
Oslo: Spartacus, 2000. ISBN 82 430 0153 0

Hongset, Herborg og Jytte Lau (red.): Lyttelesing.  
Oslo: Det Norske Samlaget, 1992. ISBN 82 521 3659 1  
Leser søker bok - om bøker for lesere med spesielle behov.

Oslo: Norsk faglitterær forfatter- og oversetterforening, 2002.  
ISBN 82 90801 12 2

Lidén, Manne og Sissel Hofgaard Swensen (red.): De trenger flere bøker.

Oslo: Gyldendal, 1988. ISBN 82 05 17150 5

Lidén, Manne: Grafisk design av pictogram.

Umeå: SIH Läromedel, 1999. ISBN 91 7838 533 4

Lidén, Manne: Pictogrammens syntax.

Oslo: Spesialpedagogikk, 7/1998

Lykkenborg, Liv Riktor: Blir det sol?

Oslo: Gyldendal, 1986. ISBN 82 05 16597 1

Lykkenborg, Liv Riktor i samarbeid med Bjarne Andreassen:

Bjarne elsker katta si.

Oslo: Ex Libris forlag, 1994. ISBN 82 7384 450 1

Læremiddelutvikling i en skole for alle.

Härnösand og Oslo: Statens institut för handikappfrågor i skolan (SIH), Sverige og Utdanningsdirektoratet, Norge, 2001.

ISBN 824860876 0

<http://www2.skolenettet.no/imaker?id=47481>

Läromedelsutveckling Læremiddelutvikling – text/tekst - bild/bilde - typografi/design.

Härnösand og Oslo: Statens institut för handikapfrågor i skolan (SIH), Sverige og Nasjonalt læremiddelsenter (NLS), Norge, 1999.

Mohlin, Mie og Magne Medhus: Martes bok.

Oslo: Omnipax, 2005. ISBN 82 530 2845 8



Mohlin, Mie og Magne Medhus: Slik kan det være – å ha høytfungerende autisme og Aspberger syndrom.  
Oslo: Omnipax, 2005. ISBN 82 530 2846 6

Mohlin, Mie og Magne Medhus: Høytfungerende autisme og Aspberger syndrom – en innføring for voksne.  
Oslo: Omnipax, 2005. ISBN 82 530 2847 4

Många kan läsa mer – vägledning för bättre utformning av tryckt text.  
Enskede: Synskadades Riksförbund (RSF), 1993.

Nordisk Bliss Komite: BLISS ORDBOK.  
Norsk utgave ved Harald Stub (Ny utgave under utarbeidelse.)  
Oslo: Universitetsforlaget, 1983. ISBN 82 00 06217 1

Pellowski, Anne: How to make cloth books for children - a guide to make personalized books.  
Pennsylvania: Chilton book company Radnor, 1992.  
ISBN 0 8019 8398 3

Rise, Nana: Valg av skrift og barns leseferdighet.  
Oslo: Spesialpedagogikk, 7/1998.

Reidarson, Nina Askvig: Litteratur – et møtested for alle? Dalen, Rygvold og Tangen (red.), Mangfold og samspill s.183-197.  
Oslo: Universitetsforlaget 1999. ISBN 82 00 45129 1

Reidarson, Nina Askvig: Tilgjengelighet og lettlesthet.  
Oslo: Spesialpedagogikk, 10/1993.

Simensen, Aud Marit: Tekstforenkling – et eksperiment.  
Trondheim, Tapir Forlag, 1986. ISBN 82 519 0717 9

St.meld.nr.40 (2002-2003): Nedbygging av funksjonshemmende barrierer. Strategier, mål og tiltak i politikken for personer med nedsatt funksjonsevne. (publikasjonsbestilling@ft.dep.no)

St.meld.nr.48 (2002-2003): Kulturpolitikk fram mot 2014. (publikasjonsbestilling@ft.dep.no)

Storvestre, Torill: Lettlest for fremmedspråklige. Oslo: Rapport til Leser søker bok, 2006.

Tetzchner, Stephen von og Harald Martinsen: Alternativ og supplerende kommunikasjon – en innføring i tegnspråkopplæring og bruk av kommunikasjonshjelpemidler for mennesker med språk- og kommunikasjonsvansker. Oslo: Gyldendal, 2000. ISBN 92 05 30444 0

Søhoel, Kristin Bielenberg: Utgivelser av taktile bøker. Spesialpedagogikk, 10/1993.

Werkmäster, Johan: Konsten att konversera en dam samt konsten att skriva lätt. Stockholm: Centrum för lättläst, 2005.

## Rapporter

Rapportene fra de store leseundersøkelsene **SIALS** og **ALL** kan leses på <http://www.uis.no/lesesenteret>. Begge to finnes under menyvalget "Leseundersøkelser".